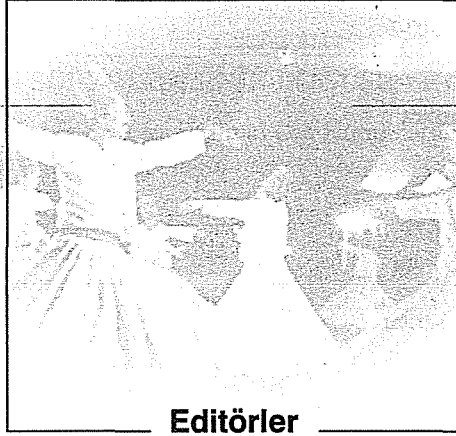

din sosyoloji

EL KİTABI

Editörler
Niyazi Akyüz
İhsan Çapcıoğlu

Ankara 2012

SOSYOLOJİK TEORİ VE DİN

Hüsnü Ezber Bodur
İhsan Çapcıoğlu

1. Giriş

Din sosyolojisinin kökleri, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında ayrı bir sosyal bilim disiplini olarak ortaya çıkan sosyolojinin başlangıcına kadar uzanmaktadır. Sosyolojinin birçok alt disipline bölünmesinden önce din, genel olarak insanın sosyal davranışının ve toplumun anlaşılmasına yönelik analizlerde önemli bir kurum olarak dikkate alınmıştır. Çünkü toplumu ve insanların sosyal davranışlarını anlamada din son derece etkili bir kurum olarak görülmüştür.

111

Sosyoloji disiplininin kurucuları arasında yer alan Fransız sosyoloğu Durkheim ve Alman sosyoloğu Weber, modern toplumu anlamada dinin yeri ve rolünün son derece önemli olduğunu vurgulamışlardır. Ayrıca bu düşünürler, Marx ve Comte gibi birçok sosyal düşünürün modern toplumda dinin giderek önemsizleşeceği yönündeki beklentilerinden farklı olarak dinin sosyal yönü üzerinde durmuşlardır (Johnson, 2007: 43). Buna karşılık modernleşmeyle birlikte dinin toplumsal önemini kaybedeceğini iddia eden Marx ve Comte gibi birçok sosyal bilimcinin beklentisinin günümüz toplumlarında gerçekleşmediği ve modernleşen dünyanın dinden uzaklaşmak yerine yeniden dine yöneldiği görülmektedir.

2. Sosyolojik Teori ve Din

Sosyoloji literatüründe yaygın kanaate uygun olarak, din ile ilgili sosyolojik araştırmaları, sosyoloji sözcüğünü ilk defa kullanan Auguste Comte (1798–1857)'un insan düşüncesinin teolojik safhadan metafiziğe buradan

da pozitif düşünme biçimine doğru evrimsel bir süreç takip ettiği şeklinde özetlenebilen üç hal kanununa referansta bulunarak başlatabiliriz.

Auguste Comte, Fransız ihtilalinde doğmuş ve devrim sonrasında toplumsal kargaşa ve kaotik ortamda yaşamını sürdürmüş bir sosyologdur. O, aynı zamanda, Sanayi Devrimi'nin Fransız toplumu üzerindeki ilk etkilerine de tanıklık etmiştir. Comte, bu sosyal ve entelektüel gelişme safhasının sonuncusu olan pozitivistik dönemde, yani rasyonel yönelimli yeni durumda insanlık dininin egemen olacağını ve toplumun sosyologlar tarafından idare edileceğini savunmuştur.

Aydınlanmacı düşünürlerin evrimci karakterine sahip olan Comte, sosyolojik yaklaşımında statik sosyal ile dinamik sosyal arasında ayırım yapmaktadır. Comte'un sosyal düzen ihtiyacının karşılanması için gerekli ön şartlar olarak belirttiği sosyal statik ve sosyal dinamik anlayışı, işlevselci sosyolojiyi geliştiren Durkheim'in sosyal düşüncesinde oldukça etkili olmuştur. Aslında Comte'un sosyal statik ve sosyal dinamik çözümlemesi sosyolojik söylemde "düzen ve ilerleme" biçiminde formüle edilmiştir (Ring ve arkadaşları, 1988: 16-17).

Kültürün eşzamanlılık (*synchronism*) ve artzamanlılık (*diachronism*) eksenleri Comte ve Durkheim'in statik ve dinamik sosyoloji anlayışıyla örtüşmektedir. Buna göre diyakronik görüş, zaman içerisinde meydana gelen değişimleri gösterirken; senkronik görüş, herhangi bir verili zamanda kültürün çeşitli parçalarının nasıl birbiriyle uyumlu ve ahenkli bir şekilde hareket ettiğini anlamamıza katkıda bulunmaktadır.

Senkronik perspektif bir fotoğraf gibidir. Kültürün çeşitli parçalarının belirli bir zaman diliminde nasıl uyumlu bir şekilde işlediğini gösterir. Buna göre, ekonomi dine nasıl etki eder ya da tersi dinden nasıl etkilenir soruları senkronik görüş çerçevesinde ele alınır. Buna karşılık fotoğraftan çok sinemaya benzetebileceğimiz diyakronik perspektif zaman içerisinde bazı değişimlerin nasıl meydana geldiğini inceler (Ring ve arkadaşları, 1988: 18). Her iki görüşün birbirini tamamlayıcı olduğunu söyleyebiliriz. Bu bakımdan din ile ilgili araştırmalarda her iki yaklaşımdan da yararlanılabilir. Nitekim makro sosyolojik analiz çerçevesinde kültürün senkronik eksenini işlevselci teoriler tarafından ele alınmaktadır. Buna karşılık kültürün diyakronik boyutunun sosyal değişimi açıklamada işlevselciliğe göre daha önde olduğunu iddia eden çatışmacı teorilerle yakından ilişkili olduğunu söyleyebiliriz.

Şekil 1: Kültürün Eşzamanlılık ve Artzamanlılık Eksenleri¹

Din olgusunun insan ve toplum hayatında büyük bir ağırlığa sahip olması nedeni ile toplumu bir bütün olarak ele alan yapısalcı teorisyenlerin din üzerinde durdukları ve din kurumuna teorik sistemlerinde yer verdikleri görülmektedir. Ancak toplumu bir sistem olarak gören ve metodolojik pozitivizmi rehber edinmiş yapısalcı makro teorilere itirazların meydana geldiği ve bu çerçevede rasyonel, aktif, yaratıcı ve özgür seçim potansiyeline sahip bireyciliği öne çıkaran mikro teorilerin de sosyolojide önemli olduğu görülmektedir. Bu çerçevede din ve toplum ilişkilerinin analizinde sosyolojide geliştirilmiş bazı makro ve mikro sosyolojik teoriler üzerinde durmakta yarar vardır.

Bilindiği gibi teori; bir olgu, süreç, kurum ya da herhangi bir birimin nasıl işlediğini açıklamaya çalışan fikirler bütünüdür. Sosyolojik teori de bir bütün olarak toplumun ya da toplumu oluşturan çeşitli unsurların hem birbirleriyle hem de toplumla ilişkileri çerçevesinde işleyiş mekanizmalarını açıklamaya yönelik bir dizi fikirden meydana gelmektedir. Buna göre sosyolojik perspektif, sosyolojide mevcut olan birbiriyle rekabet eden ve birbirini tamamlayan bir dizi soyut genel yaklaşımdan meydana gelen düşünce okullarıdır (Jary ve Jary, 1991: 470-471).

Sosyolojik teori, sosyal olguları ve süreçleri anlamaya ve açıklamaya yönelik bilinçli bir çabayı ifade eder. Bu süreçte sosyal bilimci, aşına olduğu ve bildik tecrübelerinden uzaklaşarak bu tür sosyal olgu ve sistemleri eleştirel ve nesnel (objektif) bir biçimde inceleyebilmelidir. Bu da makro, mikro vb. gibi çeşitli sosyolojik perspektifler çerçevesinde mümkün olabilmektedir. Makro sosyoloji, geniş ölçekli yapıları ve süreçleri incelerken mikro sosyoloji dediğimiz araştırma tipinin konuları arasına bireyin sosyal

¹ Şekil 1, Ring, *Introduction to the Study of Religion*, s. 16'dan uyarlanmıştır.

durumu, aksiyonu, küçük gruplar içerisindeki etkileşim ilişkisi ve küçük ölçekli birimlerin incelenmesi girmektedir.

Sosyolojik teoride tartışılan temel meseleler olarak üç genel pozisyon söz edilebilir: Sosyal hayatın geniş ölçüde sosyal yapı tarafından belirlendiğini vurgulayan yapısalci makro teoriler, aktörlerin yapıların esiri olduğunu ve davranışların yapı tarafından belirlendiğini iddia etmektedir. Öte yandan makro tezi eleştiren ve insan aksiyonunun yapısal etkileri üzerinde duran mikro teoriler insan aksiyonlarının gerisinde motiflerin ve anlamların olduğunu ileri sürerek bireysel davranışların önemine vurgu yapmaktadır (Kömeçoğlu, 2002: 17). Sistemsel ve yapısal belirleyiciliğin öne çıktığı makro teoriler ile aktif ve bağımsız bireysel aktörü merkezine alan mikro teorileri birleştirme çabası olarak yapılaşım teorileri ise, dini-sosyolojik araştırmalarda analitik teorik çerçeve olarak kullanılmaktadır.

Tablo 1: Sosyolojik Teoriler ve Din.²

S O S Y O L O J İ K T E O R İ L E R	Makro Sosyolojik Din Teorileri Toplum-Din ilişkisini makro düzeyde inceler.	İşlevselci Din Teorisi: Toplumsal işbirliği ve sosyal dayanışmada dinin rolünü vurgular.	İşlevselci Din Teorisi: Dinin bireysel ve toplumsal düzeyde oynadığı faydalı rol üzerinde yoğunlaşır.
		Çatışmacı Din Teorisi: Dini gruplar arasındaki çıkar farklılıklarının çatışmaya yol açtığını ileri sürer. Kişisel çıkarların dini davranışta rol oynadığını vurgular.	Yapısal-İşlevselci Din Teorisi: Sosyal istikrar, değerler, inançlar ve normlar üzerinde konsensüsü gerekli kılar.
			Marksist Perspektiften Din: Sınıflı toplum yapısında din varlığını sürdürür.
			Neo-Marksist Din Teorileri: Alt yapının yanında din gibi üst yapı kurumlarına önem verir.
			Marksist Olmayan Çatışmacı Din Teorileri: Çatışmanın yalnızca ekonomik temelli olamayacağını ileri sürer.

² Tablo 1, Haralambos, *Sociology, Themes and Perspectives*, Collins Educational, London, 1995, s. 868'den uyarlanmıştır.

V E D İ N	Mikro Sosyolojik Din Teorileri	Sosyal Aksiyon ve Din: Yapının bireyin aksiyonlarından oluştuğunu söyler.
	Bireysel dini aksiyonları ve küçük dini sosyal grupları inceler.	Sembolik Etkileşimcilik ve Din: İnsan davranışlarını dini anlamlara ve motiflere göre açıklar.
		Fenomenolojik Din Teorisi: İnsanoğlunun dünyayı dini çerçeveden nasıl anladığı ile ilgilenir.
	Yapısallaşımçı Din Teorileri: Makro sosyolojik din teorileri ile mikro sosyolojik din teorilerini uzlaştırma girişimidir.	

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi, sosyolojik din teorilerini makro, mikro ve yapısallaşım teorileri şeklindeki tasnifine göre incelemek mümkündür. Bu bakımdan birbiriyle ilişkili olan sembollerin, mitlerin, ritüellerin, mistik tecrübelerin ve sosyal etkileşimin meydana getirdiği karmaşık yapıları din kurumu ile toplum arasındaki ilişkileri temel sosyo-dini teoriler çerçevesinde analiz edebiliriz.

Bu bölümde, din-toplum ilişkileriyle ilgili olarak toplumda olup bitenleri açıklamak üzere doğup gelişen teorik perspektifler kapsamında makro işlevselci ve çatışmacı din teorileriyle, mikro sosyal aksiyon, sembolik etkileşimcilik ve fenomenolojik din teorileri ve yapı ile sosyal aksiyonu birleştirmeye çalışan Anthony Giddens'ın yapısallaşım teorisi hakkında bilgi verilecektir. Burada, sosyolojik din teorilerinden yola çıkarak din-toplum ilişkilerinin anlaşılması amaçlanmıştır.

3. Makro Sosyolojik Din Teorileri

Bir dini inanç sistemi ya da geleneğin doğru-yanlış olup olmadığı yönündeki tartışmalara girmeksizin bunların çok çeşitli sosyal etkilerinin ve sonuçlarının olduğunu söyleyebiliriz. Din sosyologlarını ilgilendiren husus, tam da dinin toplumsal etkilerini ve sonuçlarını ya da sosyal hayatın dini yönünü araştırmak olmaktadır. İlk önce, bu etkileşim ilişkisini açıklamak üzere sosyolojide; toplumu bir sistem ya da bütün olarak ele alıp inceleyen iki ana makro perspektif olan işlevselci ve çatışmacı din teorilerinden yararlanabiliriz (Roberts, 1990: 47).

Bilindiği gibi makro perspektifler, bireyler arasındaki gündelik etkileşim ilişkilerinden ziyade toplumların yapısına, genel organizasyon kalıplarına bakarak toplumsal dinamikleri, ilişkileri ve sosyal davranışları açıklamaya

çalışırlar. Her iki teori de sosyal davranışla ilgili farklı açıklama tarzlarına sahiptir. Ancak bunların taraftarları arasında oldukça hararetli tartışmalar olsa da, hatta bazen bu teoriler uzlaştırılmaz olarak görülse de, aslında onlar birbirlerini tamamlamakta ve ikisi birlikte sosyolojik anlayışımıza genişlik ve derinlik katmaktadır.

3.1. İşlevselci Din Teorisi ve Émile Durkheim (1858–1917)

Sosyal davranışı anlamaya yönelik geliştirilen ve toplumu bir bütün olarak ele alan makro teorilerden biri olan işlevselcilik, toplumun çeşitli parçalarının bütünsel sistemle ilişkili ve bağlantılı olduğunu ileri sürer. Aile veya din gibi toplumun herhangi bir parçasını ya da alt sistemini anlamak için bu parçanın ya da parçaların toplumsal bütünün işleyişine yaptığı katkılara bakılır. Örneğin, biyoloğun, kalp gibi vücudun bir parçasını insan organizmasının devamlılığına ve canlı kalmasına yaptığı katkı bakımından incelemesi gibi, işlevselci sosyolog da din ve aile gibi toplumun değişik yüzlerini meydana getiren kurumları, sosyal sistemin devamlılığına yaptığı katkılar bakımından inceler.

İşlevselcilik, toplumun üyeleri arasındaki ilişkilerin kurallara göre meydana geldiğini ve bunların bir yapı oluşturduğunu ileri sürmektedir. Bu bakımdan yapı; kurallar ve normlar tarafından idare edilen ilişkiler açısından meydana gelmektedir. Aile, din, ekonomi, eğitim ve siyasal sistemler gibi toplumun ana kısımları yani onun kurumları, sosyal yapının temel oluşturalarıdır. Böylece herhangi bir kurum, birbiriyle bağlantılı rollerden ya da birbiriyle ilişkili normlardan meydana gelen bir yapı olarak tanımlanabilir. Örneğin aile, anne-baba, karı-koca, kız-erkek evlat gibi birbiriyle bağlantılı çeşitli rollerden meydana gelmektedir. Aile içerisinde sosyal ilişkiler de bir dizi, birbirleriyle ilişkili ve bağlantılı normlara göre yapılaşmıştır.

İşlevselci teori, toplumda yapılaşan ve standartlaşan davranış kalıplarını gözlemleyerek analizlerine başlar. Davranışların yapılaşması, toplumun mensupları arasındaki ilişkilerin kurallara göre düzenlenmesi demektir. Bu yüzden sosyal ilişkiler kalıplaşmış, standartlaşmış ve rutinleşmiştir. Bu çerçevede değerler de bireyin sosyal davranışı için genel kurallar olarak belli bir öneme sahiptir. Ayrıca soyut ve genel olan değerler daha özel davranışlar için norm ve rol biçiminde somutlaşarak davranış kurallarını meydana getirirler.

İşlevselciliğin kurucusu olan Durkheim'in sosyal düzen-din ilişkisi konusundaki görüşlerine geçmeden önce bu konuyla yakından ilişkili olan insanın tabiatına ilişkin bazı sosyal bilimcilerin görüşlerinden kısaca bahsetmek gerekir. Bunlardan 17. yüzyıl İngiliz filozofu olan Thomas Hobbes

(1588–1679) sosyal düzenin, tutkuları olan ve bunları akılla idare eden insana atıfta bulunarak açıklanabileceğini iddia eder (Haralambos, 1995: 872). Hobbes’a göre insanoğlunun birincil temel güdülerini akıl yoluyla elde edilen en uygun araçlarla tatmin edilir. İnsanoğlunun tutkuları dizginlenip kontrol altına alınamazsa güç ve hile dâhil çıkarları uğruna her türlü aracı kullanma eğiliminde olması kuvvetle muhtemeldir. Sonuçta bu tür davranışlar sosyal ilişkileri bozacak ve neredeyse toplumda herkes birbiriyle çatışmaya girecektir.

Hobbes’a göre, böyle bir mücadele ve savaş durumunun ortaya çıkaracağı korkudan ve insanların kendilerini böyle bir tehlikeli sonda koruma istekleri, temel güdülerini ve ihtiyaçlarını kısıtlamayı kabul etmelerine, özgürlüklerinden kısmen vazgeçmelerine ve diğer insanlarla bir sosyal mukaveleye girmelerine yol açacaktır. Böylece her türlü güç ve hileye başvuran insanlar, diğer insanların saldırgan tavırlarından korunmak amacıyla bir yöneticinin veya yöneten bir organın otoritesine boyun eğeceklerdir. Herkesin birbiriyle savaş halindeki durumunu ancak egemen ve otoriter bir güç önleyebilecek ve böylece toplumda bir güven ve düzen sağlanmış olacaktır. Kısaca Hobbes, kendi kişisel çıkarını düşünen rasyonel hesapçı bir varlık olarak resmettiği insanın diğer insanı yok etmemesi için devlet denen bir aygıtın varlığını zaruri görmektedir.

117

Hobbes’un insanı kendi kişisel çıkarlarını düşünen rasyonel ve hesapçı bir varlık olarak görmesi, modern toplumlarda her şeyin tüketim objesi haline getirilmesi ile sonuçlanmıştır. İnsanlar daha çok servet, güç, prestij, şan ve şöhret elde etmek için sosyal olarak üretilen sınırsız arzularını tatmin etme yolunda birbirleriyle kıyasıya mücadeleye girişmişlerdir.

Değer sisteminden yoksun olarak insanların devamlı surette en fazlayı elde etme yarışı, Durkheim’in anomi kavramıyla açıkladığı anlamsızlık, amaçsızlık ve normsuzluk duygusunun sergilenmesine yol açmıştır. Yani insanın bitkinlik ve ümitsizlikle hayatı anlamsız görmesi çok ciddi bir sosyal hastalığın tezahürü olarak anlaşılmıştır. Dinin, varlıksal anlamı üreten önemli bir kaynak olma hüviyetini kaybetmesiyle insanların “nomos”tan (hayatın amacını açıklayan inanç sistemi) uzaklaşan anomik varlıklar haline gelmeye başladıkları görülür. Din, “nomos”u inşa eden ve devam ettiren bir kurum olarak toplumun varlığını sürdürmesi bakımından elzemdir. “Nomos”u kaybeden toplum, yabancılaşır ve anomi içerisine düşer. Hayatı anlamlı bir şekilde açıklayan değerlerin kaybedilmesi olarak anomi, çeşitli ve kapsamlı sosyal problemlerin kaynağıdır (Lundskow, 2008: 7–8).

Durkheim ve Parsons’un insan tabiatı ile ilgili görüşleri Hobbes’tan farklıdır. Durkheim’e göre toplumun varlığını sürdürebilmesi belli sosyal ön

gereklikleri karşılamasına bağlıdır. Bunların en önemlisi de sosyal düzen, birlik ve dayanışma ihtiyacıdır. Bu ihtiyaçların karşılanması insan tabiatından kaynaklanan bir zaruret olduğuna inanan Durkheim, insanın biri bencil ya da egoistik, diğeri de moral değerlere inanma kabiliyeti olmak üzere iki yönüne dikkat çeker (Haralambos, 1995: 870). İnsanlar, ihtiyaçlarını tatmin etme yolunda bencil biyolojik ihtiyaçları tarafından güdülenirler. Ancak insanların tamamen kendi çıkarlarının peşinde koşmaları toplumla entegre olmalarını güçleştirir. Bu bakımdan, insan tabiatının diğer bir yüzü olan moral değerlere inanma kabiliyeti devreye girerek toplumsal düzenin sağlanmasına ve sürdürülebilmesine katkıda bulunur. Bu süreçte, sosyal hayatın nasıl oluşturulabileceği ve sürdürülebileceği sorusunun cevaplandırılması gerekir.

Durkheim'in sosyal düzenin nasıl sağlanabileceği hususuyla ilgili analizine geçmeden önce din hakkındaki görüşlerinden kısaca bahsetmekte yarar vardır. Toplumun işleyişine yaptığı katkıya göre dinin menşei ve devamlılığını açıklayan teorilere işlevselci din teorileri denirse Durkheim'in din çözümlemesi ile ilgili teorik yaklaşımı bunların en etkilisini meydana getirir. Durkheim'in bu konudaki görüşleri *Dini Hayatın İptidai Şekilleri* isimli eserinde sunulmuştur (Durkheim, 1961).

Mekanistik toplum tipinin tüm özelliklerini bünyesinde toplayan Avustralya yerlilerinin toplumsal hayatlarının açıklandığı bu kitapta dinin sosyal dayanışmayı sağlayıcı yönü üzerinde durulmuştur. Durkheim, toplumun geleneksel dönemden modern döneme geçişinin önemli bir göstergesinin nüfus artışı olduğunu iddia etmiştir. Durkheim'a göre bir toplumun nüfusu arttığında, mekanik dayanışmaya dayanan nispeten basit ve tekil yapılar, sürekli bir dönüşüm geçirerek organik dayanışma üzerine kurulu hale gelmektedir. Durkheim'ın temel vurgusu, farklılaşmanın ya da iş bölümünün toplumsal sonuçlarıdır. Toplumsal değişimin nedenini sınıf çatışması olarak gören Marx'ın aksine Durkheim, toplumdaki çatışmanın normal bir olgu olmadığını ileri sürmüştür (Durkheim, 1984). Toplum üyelerinin tek biçimlilik ve aynılık çerçevesinde birbirine bağlı olduğu geleneksel toplumlardaki mekanistik dayanışma, modern toplumlarda yerini, insanların karşılıklı bağımlılık ilişkisine dayalı organik dayanışmaya bırakmıştır. Toplumu bir organizmaya benzeten sosyal bilimcilerin görüşlerinden etkilenen Durkheim'in toplum teorisindeki organik dayanışma modeli, her bir unsurun toplumun devamlılığına yaptığı katkı anlamında bir fonksiyonu olduğu anlamına gelmektedir (Furseth ve Repstad, 2006: 34).

Durkheim, herhangi bir toplumda, kutsalla ilgili tanımlamaların etrafında geliştirilen bir sistem olarak dinin herkesi bir arada tutan sosyal bir çimento

olarak fonksiyon icra ettiğini belirtmektedir. Durkheim, “Bu sosyal yapıştırıcı nasıl ortaya çıkmıştır?”, “İnsanlar niçin inanmaya başlamışlardır?” gibi sorulara da cevap arayarak dinin menşeyini sosyolojik temelde izah etmeye çalışmaktadır. Durkheim, döneminin evrimci geleneğine bağlı olarak son derece karmaşık bir fenomen olan dinin en basit formunun bu yerliler arasında yaşandığına inanmaktadır. Totemik inancı dinin en temel formu olarak gören Durkheim, totem (Davie, 2007: 30) ile ilgili esasların ve prensiplerin aslında insanların topluma tapınmalarından üretildiğini iddia etmektedir.

Durkheim, batının kültürel geleneğinde yaygın olan dualistik bakış açısını din analizlerinde uygulamaya çalışmaktadır. Durkheim, argümanını tüm toplumların kutsal ve profan olmak üzere iki kategoriye ayrıldıkları öncülüne dayandırmaktadır. O, dini kutsal varlıklarla ilgili birleştirilmiş inanç ve pratikler sistemi olarak tanımlamakta ve onun “kilise” olarak isimlendirdiği moral topluluk ve organizasyon içerisinde somutlaştığını, nihayet dünyevi (profan) olandan farklı olarak kutsalın ortaya çıktığını ileri sürmektedir (Jary ve Jary, 1991: 428). Böylece Durkheim, kendi anlayışına uygun geliştirdiği kavramsal ve teorik bakış açılarına uyarladığı bir din resmi çizerek batılı din algısının tipik bir yansımasını sergilemektedir. Nitekim Durkheim de dinin batı toplumlarının gündeminden düşeceğini ve gözden kaybolacağını iddia eden sosyologlar arasındadır. Durkheim her şeyden önce, dinin toplumda ne yaptığı, yani işlevi üzerinde durmuştur. Bu bağlamda o, sosyal düzen problemine çözüm olarak *kolektif bilinç* kavramını geliştirmiştir.

Dinin toplumda icra ettiği fonksiyonlarla ilgili görüşlerini üç başlık altında toplayabileceğimiz Durkheim’e göre din, öncelikle sosyal birliğe ve bağlılığa neden olmaktadır. Dinin ikinci işlevi, bağlıları üzerinde standart davranışlar meydana getirerek sosyal kontrolü sağlamasıdır. Durkheim’e göre onun üçüncü işlevi ise, önemli varoluşsal problemlere cevaplar üretmek hayata anlam ve amaç katmasıdır. Buna göre, sosyal düzeni sağlamada ortak inançlardan ve değerlerden meydana gelen kolektif bilinç son derece önemlidir. Durkheim, din yoluyla toplumun değerlerinin ve moral inançlarının güçlendirileceğine ve meşrulaştıracağına inanmaktadır. O, temel moral değerler üzerinde bir anlaşma veya konsensüsün yani kolektif bilincin olmaması durumunda sosyal dayanışmanın, sosyal düzenin sağlanamayacağını ifade etmektedir. Aynı şekilde “moral güç” tarafından desteklenen sosyal yükümlülükler yerine getirilmeden sosyal hayat için elzem görülen işbirliği, dayanışma ve karşılıklı etkileşim ilişkisinin olamayacağı belirtilmektedir.

Durkheim sosyolojisinde “sosyal olgu” (Hargrove, 1989: 3) kavramsallaştırması din ilişkisi bağlamında en az kolektif bilinç kadar önemlidir. Sosyal bilimi doğa bilimlerine yaklaştırma girişiminde bulunan Durkheim’in, bunu sosyal olgu kavramını geliştirerek yapması aynı zamanda pozitivistik geleneğe bağlı bir sosyolog olduğunu da göstermektedir. Durkheim, toplumların; bireylerin aksiyonlarının toplamından farklı bir kimliğe sahip olduğunu ileri sürerek, bireyin dışında ve ona etki eden, toplumda yaygın olan sosyal olgulardan söz etmektedir. Durkheim, sosyal olgular arasında dil, ekonomik ve politik sistemin yanı sıra dini fenomenlerin oldukça önemli olduğunu belirtmektedir.

İşbirliği ve dayanışma yerine yalnızca kişisel çıkar peşinde koşmanın çatismaya ve sosyal düzensizliğe yol açacağını belirten Durkheim, böyle bir durumda bireylerin kendilerini birbirleriyle savaş halinde bulacaklarını söylemektedir. Durkheim’e göre din, sosyal sistemin istikrarlı ve dengede olmasını sağlayan ve bu sistemi sürdüren bir kurumdur. İnsanların davranışları üzerinde dinin beslediği temel ahlaki değerlerden meydana gelen normatif düzen oldukça etkilidir. Bu anlayış çerçevesinde dini fenomenler iyi anlaşılardan sağlıklı toplumsal analizlerinin yapılabilmesi mümkün gözükmemektedir.

120

Durkheim’in işlevselci yaklaşımının, Parsons’un görüşleri üzerinde de önemli etkilere sahip olduğu görülmektedir. Öyle ki klasik modernleşme kuramı, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Parsons gibi Amerikalı yapısal-işlevselciler tarafından yaygın modernleşme kuramının bir parçası haline getirilmiştir (Çapcıoğlu, 2011: 51).

3.2. Yapısal-İşlevselci Din Teorisi ve Talcott Parsons (1902–1979)

Talcott Parsons, toplumsal sistemin birbiriyle ilişkili unsurlardan meydana geldiğine, bu unsurlar karşılıklı uyum içinde oldukça ve birbirleri lehine olumlu işlevler yerine getirdikçe toplumsal sistemin nispeten dengede ve nihayet istikrarlı olacağına ilişkin yapısal-işlevselci görüşü benimsemiştir. Parsons’un, farklı değişkenler olarak işlevsel zorunluluklar dörtlemesi şu unsurlardan oluşur: Ortamdaki mevcut koşullara uyum sağlanması, yani *adaptasyon*, kolektif hedeflere ulaşılması, yani *hedef-erişimi*, üyelerin eylemlerinin toplum ile bütünleştirilmesi, yani *bütünleştirme* ve toplumdaki değerlerin korunması, yani *gizlilik*. Toplumdaki değerlerin korunmasından oluşan son işlev, eylem sistemindeki güdülenme ile ilgilidir. Bu işlev, eylem sistemleri ile sembolik ve kültürel evren arasındaki temas noktası haline gelmektedir. Din bu evrenin bir parçasıdır. O, eylem sistemi için özellikle önemli hale gelmektedir; çünkü kültürün diğer alanları gibi din de eylem sisteminde güdülenmenin meydana getirilmesi için gerekli olan

sembolleri ve fikirleri sağlamaktadır. Bu unsurlar, sadece bütünleşme konusunda değil, başka sorunlu konularda da kuramsal bir temel sunmaktadır (Furseth ve Repstad, 2006: 45).

Birçok işlevselci teorisyen gibi Parsons da sosyal sistemin sürekliliği için zorunlu olarak gördüğü düzen ve istikrarın geniş ölçüde değer konsensüsü tarafından sağlandığına inanmaktadır. Toplumu bir sistem olarak gören Parsons, toplumsal varlığın devamlılığı için ön gereklilik olarak yukarıda belirtilen; adaptasyon (uyum), entegrasyon (bütünleşme), hedef-erişimi ve gizlilik (örüntü devamlılığı) gibi dört temel işlevsel zorunluluğun karşılanmasını gerekli görmektedir. Bu yaklaşıma göre, her bir fonksiyonel ön koşul, uzmanlaşmış alt sistemler ya da kurumlar tarafından yerine getirilir. Parsons'un analizine göre adaptasyon, sistemle çevresi arasındaki uyumlu ilişkiye işaret eder. Sosyal sistemlerin ayakta kalabilmeleri için, çevreleri üzerinde bir dereceye kadar kontrolü sağlamaları gerekir. Minimum seviyede yiyecek ve barınma temini, toplum üyelerinin fiziksel ihtiyaçlarını karşılamaları bakımından hayati öneme sahiptir. Bu ön koşulların karşılanmasına yönelik olarak ekonomi, adaptasyona yönelik önemli işlevleri yerine getiren bir kurumdur.

Parsons'un yapısal-işlevselci modelinde *hedef-erişimi*; toplumların, varlıklarını sürdürebilmeleri için bir ön koşul olarak kendisine amaçlar belirlemesi ihtiyacına işaret etmektedir. Burada siyaset kurumu, bu fonksiyonel ön gerekliliği yerine getiren temel kurumlardan biri olmaktadır. *Entegrasyon*, sosyal sistemin parçalarının karşılıklı uyumu ve koordinasyonu ile ilgilidir. Din, bu ihtiyacı karşılayan temel kurumlardan biridir. Hukukî normlar; insanlar ve toplumlar arasındaki ilişkileri tanımlar ve standartlaştırır. Böylece toplumda bireyler arasında meydana gelebilecek çatışma potansiyeli asgari seviyeye indirilebilir. *Örüntü devamlılığı*, toplumda kurumsallaşmış temel değerler kalıbının sürdürülebilmesine işaret eder. Aile, eğitim sistemi ve din gibi kurumlar bu fonksiyonları yerine getirmektedir.³

Parsons, toplumsal evrimin, toplumsal alt sistemlerin ardıl farklılaşması süreci yoluyla ilerlediğini savunmuştur. Bu süreç, modernleşmenin ön koşulu olup, ekonomi, teknoloji ve diğer alt sistemler özerk hale geldiğinde ve toplumun diğer bölümlerinden tamamen farklılaştığında yaşanmaktadır. Parsons, söz konusu toplumsal eylem kuramında toplumların ilkel olandan moderne geçebilmesi için çeşitli "evrimci evrenseller"e sahip olması gerektiğini savunmuştur. Parsons'a göre evrimci bir evrensel, "yaşayan

³ Parsons'un sosyal sistemler ve aksiyon sistemleri teorisinde alt sistemler modeli için bkz. Jary ve Jary, *Sociology*, ss. 505-506.

sistemlerin uzun dönem uyum kapasitesini artıran yapı ve süreçlerin bileşiminden oluşur.” (Parsons, 1967: 340–341). Parsons’un evrimci evrensel-leri arasında; toplumsal tabakalaşma ve kültürel meşruiyet, bürokratik örgütlenme, para ve para piyasaları ile demokrasiye dayanan modern politik sistem yer almaktadır. Parsons’un yeni evrimcilik ve yapısal işlevselciliği, az gelişmişlik kuramcıları olarak bilinen yeni Marksistlerin ağır eleştirile-riyle karşılaşmıştır (Çapcıoğlu, 2011: 51–52).

Parsons, değer paylaşımı ya da değer konsensüsünün (aynı inanç ve düşün-cede olma) toplumsal istikrar ve düzenin sağlanmasında hayati öneme sa-hip olduğunu ileri süren işlevselci teorisyenlerden biridir. O, Durkheim ile bireylerin subjektif yönelimlerini anlamaya çalışan Weber’in görüşlerini sentezleyen işlevselci bir sosyologdur. Buna göre, Durkheim gibi Parsons da paylaşılmış değerlerin insanların sosyal rolleri dahil, bütün aksiyonla-rında motivasyon kaynağı olan normatif çerçeveyi ya da model otoriteyi oluşturduğuna inanmaktadır. Parsons’a göre, dini inanç ve pratikler sosyal bütünleşme ve dayanışmayı teşvik ettiği gibi, egemen değerleri tanımlama-da ve güçlendirmede önemli rol oynamaktadır.

Parsons modern toplumlarda dinin rolü ile ilgili analizlerinde bireylerin sosyal aksiyonlarının kültüre nüfuz eden ve onun temelini oluşturan dini değerler tarafından şekillendirildiğine inanmaktadır. Kültür, inanç, değer ve anlamlar sistemi, sosyal aksiyon için genel yönlendiriciler olarak te-zahür etmektedir. Aksiyonları yönlendiren normlar; davranışlar için birer ölçü ve motivasyon kaynağı olarak hizmet eder. Parsons’a göre dinin kül-türel sistemin bir parçası olması nedeniyle bireysel aksiyonun yönlendiri-cisi olarak önemli bir işlevi vardır. Aynı zamanda din, insanların davranış-larının değerlendirilmesine yönelik standartların ve ölçütlerin oluşturulma-sında da önemli bir kaynaktır.

Sosyal sistemin varlığını sürdürebilmesi bazı temel ihtiyaçlarının karşılan-masına bağlıdır. Bu ihtiyaçlar toplumun devamlılığı için yerine getirilme-si gereken fonksiyonel ön koşullardır. Toplumun herhangi bir parçasının fonksiyonu, onun devamlılığına yaptığı katkıyla doğru orantılıdır. Top-lumun fonksiyonel ön koşulları, uzmanlaşmış çeşitli kurumlar tarafından karşılanır. Sistemsel bir bütün olan toplumun, sağlıklı bir şekilde işleyebil-mesi için parçaları arasında bir dereceye kadar uyum ve birliğin olması ge-rekir. En azından asgarî seviyede bir bütünleşmenin sağlanması, toplumun varlıksal nedeni ve işlevsel önkoşuludur.

Teorik yaklaşımında din ve sosyal düzen arasındaki ilişki üzerine odakla-nan Parsons, Malinowski gibi dini tüm toplumlarda meydana gelen çeşitli sosyal problemler hakkında çözüm önerileri sunan bir kurum olarak görür.

Polonya asıllı işlevselci antropolog Bronislaw Malinowski (1884–1942), temel insani ihtiyaçların ya da güdülerin (dürtü) sosyal kaosa neden olmayacak şekilde toplum tarafından kontrollü olarak tatmin edilmesinden yanadır. Bu süreçte din, insana, kendi kaynaklarından daha büyük ve kapsamlı bir güç ve ümit kaynağı olduğu hissini veren bir kurumdur. Din, aynı zamanda endişe, bireysel alt-üst oluş ve yıkılmışlık gibi problemlerle baş edebilmede önemli bir kaynaktır (Roberts, 1990: 49).

Parsons, gündelik hayatta insanların, işlerini engelleme olmaksızın yerine getirdiklerinde bir sorun yaşamayacaklarını ifade etmektedir. Ancak hayatın her zaman sorunsuz bir şekilde işlediğini söylemek zordur. Zira bazen hayat düzgün bir çizgide akıp gitmeyebilir, beklenmedik problemlerle karşılaşmak her zaman mümkündür.

Bu süreçte hayatın akışına engel olan problemleri iki kategoride değerlendirmek mümkündür: Birincisi; insanların önceden kestirilemeyen veya kontrol edilemeyen çeşitli olaylarla yüz yüze gelebileceğine ilişkin problemlerdir. Örneğin, genç yaşta bir insanın yakınına veya sevdiğini kaybetmesi beklenmedik bir hadisedir. Malinowski gibi Parsons da benzer nedenlerle dini, bu tür olaylar karşısında bir uyum mekanizması geliştiren ve bireyi normal yaşam çizgisine döndüren bir araç olarak görür (Haralambos, 1995: 449).

123

İkinci problem alanını “belirsizlik” oluşturur. Örneğin, çok büyük çaba, nitelik ve yetenekle yapılan işlerde bazen bilinmeyen ya da kontrol edilemeyen faktörlerin etkisi ile başarılı bir sonuca ulaşmak mümkün olmayabilir (Roberts, 1990: 48–49). Söz gelimi tarımla ilgili olarak kuraklık veya sel gibi durumlarda ürün kaybının görülmesinde, yani iklim şartlarının kontrol edilememesi sonucu insanların acziyet içerisinde kalmalarında bu durum açıkça görülebilir. Bu şekilde din, sosyal düzeni bozacak gerilim ve engellenmeleri yatıştırmak suretiyle sosyal düzen ve istikrarın sağlanmasına katkıda bulunabilmektedir.

Kültürel sistemin bir parçası olarak dini inançların, sosyal birlik ve dayanışmada önemli rol oynamasının yanı sıra, genel toplumsal değerleri tanımlayıp güçlendirmek suretiyle hayata anlam verdiği de belirtilmektedir. Ancak sosyal hayat insanların yaşama yükledikleri anlamları bozacak çelişkilerle doludur. Parsons, tüm yaşanan olumsuzluk ve alt-üst oluşları, gerilim ve bunalıma yol açan olayları dinin anlamlı hale getirmesini onun temel fonksiyonlarından biri olarak görür. Buna göre din, insanın, kimi zaman acı çekme problemini bir imtihan olarak görüp karşılığında ödüllendirileceği inancıyla, bu duruma duygusal ve entelektüel uyum sağlaması şeklinde önemli bir fonksiyonu yerine getirmektedir.

İşlevselci perspektifi benimseyen birçok sosyolog, dini inanç ve organizasyonların insanların ve sosyal yapının pekçok ihtiyacını karşıladığını kabul etmektedir. Dinin bireysel ve toplumsal düzeydeki fonksiyonlarını; anlam, kimlik, aidiyet, kültür fonksiyonları ve yapısal fonksiyonlar olmak üzere dört başlık altında toplamak din sosyologları arasında âdet olmuştur. Böylece dini inanç sistemi değer tanımlamalarına ve bunların etrafında sosyal konsensüsün oluşturulmasına katkıda bulunmaktadır. Görüldüğü gibi din, sosyal dayanışma, sosyal bütünleşme ve sosyal uyumda önemli fonksiyonlar icrâ etmektedir.

3.3. İşlevselci Din Teorisinin Eleştirisi

İşlevselcilik, çoğunlukla “sosyal değişim” için uygun bir açıklama tarzı sağlayamamasından dolayı eleştirilmiştir. Bir sistemin oluşturucularının katkısıyla hep dengede olmasını vurgulamak, onun nasıl değiştiğini görmeyi ve açıklamayı zorlaştırır. Ancak Parsons gibi işlevselci sosyologlar toplumların varlıklarını sürdürebilmeleri için belli bir dereceye kadar dengenin gerekli olduğuna inanmış olsalar da, pratikte hiçbir sosyal sistemin kusursuz bir denge içerisinde olamayacağını kabul ederek aslında bu problemi çözmeye çalışmışlardır. Bu yüzden sosyal değişim süreci bir anlamda işlevselci sosyologlar tarafından sürekli “hareket halinde olan bir denge” olarak resmedilmiştir (Lidz, 2010: 77–82). İşlevsel zorunlulukların birbirleriyle çelişen doğaları nedeniyle alt sistemlerin talepleri çatışmaya yol açabilir. Bireyler hangi talebin yerine getirileceği konusunda kendilerini kararsızlık içerisinde bulabilirler. Bunun çözümü toplumu bir arada tutan merkezi değer sistemi tarafından oluşturulur. Bu değer sistemi, nüfusun çoğunluğunun üzerinde uzlaşmaya çalıştığı geniş anlamda ahlâkî değerlerdir.

Daha önce belirttiğimiz gibi Parsons, toplumda birbirleriyle rekabet içerisinde olan ve çelişen unsurların varlığını kabul etmektedir. Böylece, işlevselci sosyolojik teori, toplumların sürekli uyum ve dengede olamayacağına ve toplumu oluşturan unsurlar arasında bir rekabetin ve çatışmanın varlığına inanmaktadır. Parsons gibi işlevselciler, çatışmayı Marksistlerdeki gibi sosyal değişimin motor gücü olarak görmemeleri nedeniyle eleştirilmişlerdir.

İşlevselci perspektif, dinin topluma pozitif katkıları üzerinde durmaktadır. Bu nedenle işlevselciler dinin, kimi zaman toplumdaki düzen ve istikrarı bozucu, yani dezfonksiyonel yönlerini görmezlikten gelir. Devamlı surette uyum, bütünleşme ve dayanışmayla ilgilenen işlevselcilik, birçok durumda dinin düzen ve istikrarı bozucu yönünü göz ardı ettiği gerekçesiyle eleştirilmiştir.

Bazı durumlarda dini temelli bölünmeler, açıkça çatışmaya yol açabilir. Öte yandan işlevselcilik, aynı toplum içerisinde farklı dini oluşum ve ha-

reketter arasındaki çatışmalar üzerinde yeterince durmamaktadır. Nitekim böyle durumlarda din, sosyal düzene bir tehdit olarak görülebilir. İşlevselci din teorisi, dinin sosyal bütünleşmeye neden olabileceğini vurgularken, kimi zaman bölünme ile neticelenebilecek negatif etkilerini ihmal etmiştir.

3.4. Çatışmacı Teoriler ve Din

Din ve toplum ilişkilerinde bir analiz biçimi olarak çatışmacı din teorilerinin, işlevselci perspektifin açıklamakta yetersiz kaldığı hususlarda daha iyi açıklamalar getirebileceği iddiasıyla ortaya çıktığını söylememiz mümkündür. Toplumsal sınıflar ve gruplar arasındaki çatışmanın rolünü vurgulayan herhangi bir teori ya da teoriler kümesi, çatışmacı perspektifleri oluşturur. Sosyolojide çatışma teorisi, özellikle 1970'lerde giderek popülerlik kazanmıştır. Bu teorinin öneminin artmasında a) kısmen işlevselciliğin gözden düşmeye başlaması; işlevselciliğin cevaplandırmada yetersiz kaldığı alanlarda, çatışmacı yaklaşımın daha iyi açıklamalar sunabilme potansiyeline sahip olduğunun iddia edilmesi ve bu yönde bir ümit vaat etmesi; b) kısmen de siyasal gelişmelere paralel olarak sosyal bilimlerde bu yönde bir eğiliminin gelişmeye başlamasının giderek moda haline gelmesi etkili olmuştur.

Çatışmacı teoriler, sosyal gruplar arasında temel çıkar farklılıklarının olduğunu vurgulamalarından dolayı işlevselcilerden ayrılırlar. Bu çıkar farklılıkları toplumda ortak, sürekli ve kalıcı bir özelliğe sahip olmaları nedeniyle çatışmaya yol açacaktır. Çatışma teorileri, işlevselci sosyal teorilerin toplumlarda çıkar ve değer çatışmalarını fazla hesaba katmamaları ve değişim olgusuyla yeterince uğraşmamaları ya da bunları ikincil fenomenler olarak kabul etmeleri nedeniyle bu teorilere karşı geliştirilmişlerdir. İşlevselcilere bir alternatif olarak, çatışmacı teorisyenler, toplumda güç ve başkının rolünü, ekonomik ve siyasal çıkarların önemini vurgulayarak, hem toplumsal entegrasyonun hem de toplumsal değişimin nedenlerini ortaya koymaya çalışırlar. Kısaca çatışma teorisi aşağıdaki hususlar üzerine bina edilmiştir (Jary ve Jary, 1991: 77):

- Bireyler veya gruplar arasındaki çatışma ya da mücadele, sosyal ve ekonomik kıt kaynaklar üzerinde hâkimiyet kurma girişiminden kaynaklanır.
- Ekonomik ve siyasal güç, başlıca çatışma ve rekabet alanlarını oluşturur.
- Çatışma ve mücadele tipik olarak bazı bireylerin ya da grupların diğerleri üzerinde egemenlik kurmaları ve kontrollerini ele geçirmeleri ile sonuçlanabilir. Böylece bu tür hâkimiyet ilişkisi ve bağımlılık kalıpları veya örüntüleri geliştirilmek suretiyle egemen sınıflar varlıklarını sürdürmeye çalışırlar.

- Egemen sosyal sınıflar veya gruplar kaynakların tahsisi ve toplumsal gelişim olgusu üzerinde orantısız da olsa önemli bir etkiye sahiptir.

Çatışma teorisinin kimi versiyonları Marksizm'in etkisiyle ortaya çıkarken ya da Marx bunlara ilham kaynağı olurken, bazı araştırmacıların çatışmayla ilgili teorik temellendirmelerinde Weber'in çatışmacı yaklaşımının da etkisi olmuştur. Daha doğrusu sosyolojide çatışma teorileri iki ana gelenek içerisinde gelişmiştir. Bunlardan Marksizm, çatışmanın kaynağını ekonomik temelli sınıf çatışmasına dayandırırken; Weberci çizgi, çatışmanın sınıfsal yapılı olabileceğini kabul etmekle birlikte statü ve parti gibi ekonomi dışı gruplaşmaların ve faktörlerin de çatışmaya yol açabileceğini belirtmektedir.

Weber'in çatışma teorisi kendi ana düşüncesi etrafında şekillenir. Ona göre çatışma, bir toplumun geleneksel otoriteye dayalı toplum tipinden rasyonel/hukuki otorite etrafında örgütlenmiş toplum tipine geçişi esnasında ortaya çıkar. Bu süreçte çatışmanın üç temel koşulundan söz edilebilir. 1. Geleneksel yapıdan örgütlü yapıya geçerken karizmatik liderin etrafında oluşan yapının durumu. Bu durum, güç (parti), servet (sınıf) ve prestij (statü) arasındaki problemlerin kaynağıdır. Başka bir ifadeyle ekonomik elitler, aynı anda toplumsal ve siyasi elitler haline geldiğinde; güç, servet ve prestijden yoksun olanlar bu durumdan rahatsız olacaklar ve çatışma alternatiflerine daha açık hale geleceklerdir. 2. Diğer bir koşul ödüllerin dağılımında çarpıcı kopukluklar ya da toplumsal hiyerarşilerde bazılarının diğerlerinden daha fazla ayrıcalık tanıyan bir ayrışmanın varlığıdır (yani, güç servet ve prestij bir grup azınlığın elinde bulunması). 3. Son olarak, düşük toplumsal hareketlilik de bir çatışma sebebidir. Alt sosyo-ekonomik statüde yer alanlar üst sosyo-ekonomik statüye geçmeye fırsat bulamazlarsa rahatsızlıklar yaşanmaya başlar ve bu durumda kaynaklara ulaşmak için isyan ve direnç ortaya çıkar. Bu rahatsızlıkları ateşleyen güç karizmadır. Weber'e göre karizmatik liderin ortaya çıkışı tarihsel tesadüflerle açıklanabilirse de, bu tür liderler geleneksel yapıyı değiştirip toplumu dönüştürür.

Weber'in çatışma etrafında dönüşen toplumsal yapıya ilişkin açıklamalarında dikkat çeken hususlardan biri de, karizma etrafında oluşan yeni yapının rutinleşme ile karşılaşmasıdır. Esasen bu, yeni durumun gelenekselleşmesidir. Başka bir ifadeyle rutinleşme yeni bir geleneksel otorite sistemi yaratarak sınıf, statü ve partiye üyelik arasında korelasyon arttıkça, kaynaklar yeni elitlerin ellerinde toplandıkça ve hareketlilik engellendikçe çatışmanın yenilenmesi kaçınılmaz hale gelmektedir. Dolayısıyla iç çatışmalar (buna muhalefetler de diyebiliriz) arttıkça toplumun tekrar kenetlenip yenilenerek dönüşmesi mümkün olabilir (Turner, 1995: 11-15). Özetle Weber'e göre toplumundaki kurumların sadece işlevsel hareketi/çalışması

değil, çatışması da toplumun kenetlenmesine, kendini yenilemesine ve neticede tekrar bir araya gelmesine imkân sağlamaktadır.

Yazılarının ve düşüncelerinin birçok çatışmacı teorisyenin üzerinde etkili olduğu Marx ise, modern toplumun ve tarihin ana gerçekliğini sınıflar arasındaki çatışmanın oluşturduğuna inanmaktadır. Marx, zenginlerin, fakirler üzerindeki avantajlı pozisyonlarını sürdürebilmeleri için baskı, zorlama, ideoloji ve din dâhil elde mevcut her aracı kullanma eğiliminde olduklarını belirtmektedir. Marx, çatışmayı sosyal değişimin aslı gücü olarak görür. Dine mevcut sosyal düzenlemeleri meşrulaştıran bir ideoloji olarak bakan Marx'ın teorisi, tüm sosyal ilişkilerin kişisel çıkarlara göre biçimlendirildiği prensibine dayanır. Marx'ın bu iddiası çatışmacı teorisyenlerin bakış açılarının temelini oluşturur. Buna göre toplum, her birinin kendi kişisel çıkarlarının peşinde koştuğu gruplardan meydana gelir. Modern toplumun temel karakteristiğini, çeşitli çıkar grupları arasındaki çatışma ve zorlama gibi her türlü güce dayanan pratikler oluşturmaktadır.

Marksist din teorisine göre, kültürel değerler ve inançların analizi ile modern sanayi toplumunun işleyişini anlamak mümkün değildir. Ekonomik ilişkilerin oluşturduğu alt yapı, din dâhil tüm üst yapı kurumlarını meydana getirmektedir. Marx, inançların ve değerlerin çeşitli gruplarca, kendi çıkarlarını korumak ve meşrulaştırmak için geliştirildiğine inanmaktadır. Böylece o, dini; mevcut sosyal düzenlemeleri meşrulaştıran bir ideoloji olarak görmektedir. Yani Marx'a göre din, üst sınıfların elinde bir araç olarak geliştirilmiş ve istikrarın sürdürülmesinde önemli bir kaynak olmuştur. Sınıf mücadelesini toplumun temel çatışma alanı olarak gören Marx'a göre, dini çatışma da farklı sosyal sınıflar arasındaki temel çatışmanın yalnızca bir ifadesi olarak anlaşılmalıdır. Marksist din teorisi, dini üst yapının bir parçası olarak görmüş ve alt yapıdaki değişmelere bağlı olarak dinin kendine bir rota çizdiğini belirtmiştir.

Marx da Durkheim'e benzer şekilde din kurumunun toplum düzenini ve sosyal entegrasyonu sağlayıcı bir fonksiyon icra ettiğine inanmaktadır. Ancak ona göre, dinin bu fonksiyonu toplum açısından trajik bir sonuca sahiptir. Başka bir ifadeyle din, bu durumun, yani statükonun sürdürülmesine katkıda bulunmakta ve böylece sınıfsal yapıyı meşrulaştırmaktadır (Lundskow, 2008: 18). Hem işlevselciler, hem de Marksistler genel olarak dini toplumsal değişimin önünde büyük ölçüde engelleyici bir unsur olarak görürler. Onlara göre din, toplumda muhafazakâr bir güç olarak fonksiyon icrâ eder. "Muhafazakâr güç" ifadesi çoğunlukla dinin değişmeyi engellediği ve statükoyu koruyarak sürdürdüğü anlamına gelmektedir (Haralam-bos, 1995: 457-458).

Daha önce de belirttiğimiz gibi işlevselciler, dinin entegrasyonu ve sosyal dayanışmayı teşvik ettiğine inanmaktadırlar. Buna göre din, paylaşılmış inançların, normların ve değerlerin kaynağı olarak sosyal hayatta karşılaşılan olumsuzlukların neden olduğu streslerle baş edebilmede yardımcı olmaktadır. Böylece işlevselci din teorisi, toplumun mevcut haliyle varlığını sürdürebilmesinin kolaylaşmış olacağını ileri sürmektedir. Marx da din hakkında benzer görüşleri paylaştı da dinin bir bütün olarak toplumun tüm kesimlerinde bir istikrar sağlamadığına, daha ziyade egemen ve üst sınıfların çıkarlarını alt sınıfların aleyhine koruyarak statükonun ve mevcut sosyal düzenlemelerin devamına katkıda bulunduğuna inanmaktadır.

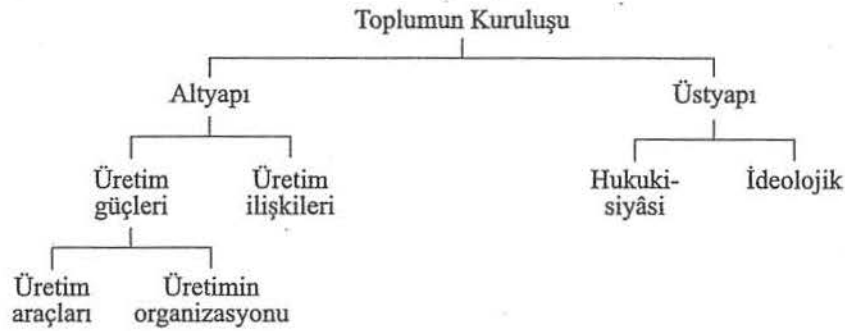
Marksçı açıklamayı haklı çıkaracak birçok örneğe rastlamak mümkündür. Örneğin, Hinduizmdeki reenkarnasyon inancı, alt kasta mensup birçok Hintlinin *dharma* (bireysel davranışa yön veren temel dini ve ahlâkî yasa) doktrinine uyarak daha yüksek bir pozisyonda reenkarne olacağı kabulüne dayanır. Ancak bu *dharma* kurallarına uymayanların ya da bunları ihlâl edenlerin de daha düşük bir seviyede, örneğin bir hayvan formunda reenkarne olacağına inanılır. Tamamen kast çizgilerini güçlendirmeye yönelik bu tür bir inanç sistemi, Marx'a göre bütünsel sosyal sisteme karşı çıkmayı ve isyana kalkışmayı engellemeye yönelik olarak geliştirilmiştir.

128

Marx, benzer şekilde Hristiyanlık inancında da öte dünyada kurtuluşa ulaşmaya yönelik olarak geliştirilmiş doktrinlerin, fakirleri ve yoksunluk içinde olanları pasifleştirmede önemli bir fonksiyon icra ettiğine inanmaktadır. Böylece Marx, dinin ve bu suretle alt sınıflara mensup olanların birleşerek egemen üst sınıfları yok edip sınıfsız bir toplum inşa etmeye engel olduğunu, böylece adil olmayan statükonun (mevcut sosyo-politik, ekonomik ve kültürel durumlar) sürdürülmesine katkıda bulunduğunu iddia etmektedir. Bu çerçevede Marx, bu dünyadaki uyuma karşılık öte dünyada ödülleri vadeden bir inanç sistemi ya da ideolojinin haddi zatında daha çok afyon gibi bireyleri uyuşturduğunu ve pasifleştirdiğini savunmaktadır. Böylece Marx'ın yaklaşımında din, kalpsiz dünyanın kalbi ve ruhsuz durumların ruhudur, yani halkın afyonudur. Belki de bu cümlesiyle meşhur olan Marx'a göre din, sömürü ve baskının neden olduğu acıyı dindirmede kullanılmak üzere egemen sınıfların yanında hazır bir uyuşturucu olmaktadır. Din, gerçekte problemi çözme noktasında bir şey yapmazken, hayatın acı ve sıkıntılarını daha tahammül edilebilir kılmak için yanlış ve geçici bir teskin edicidir.⁴

⁴ Marksist perspektiften din konusu ile ilgili analizler için bkz. Haralambos, *Sociology*, ss. 450-451; Blasi, *The Theoretical Trajectory*, ss. 51-54.

Genel olarak materyalist görüşün savunucusu olan Marx, maddi dünyanın, bu dünya içerisinde yer alan insanların inançlarını şekillendirdiğine inanmaktadır. Böylece Marx'a göre ekonomik sistem, insanlar tarafından benimsenen inançları geniş ölçüde belirlemektedir. Marksist ifadeyle üretim araçları ve üretim ilişkilerinden meydana gelen üretim biçimi, herhangi bir toplumda hâkim olan dini inanç tipini belirlemektedir. Çatışmayı sosyal değişimin kaynağı olarak gören Marx'cı anlayış doğrultusunda dini değerlerle toplumsal değerler arasındaki çatışmanın bazen değişmeye yol açabileceğini, bazı çatışmacı teorisyenler dile getirmişlerdir.

Şekil 2: Marx'a Göre Toplumun Kuruluşu.⁵

Çatışmayı değişimin kaynağı olarak gören bu teorik yaklaşıma karşı statükoyu savunanlar, çatışmanın toplumsal düzen üzerinde bir kargaşaya yol açacağını ve olumsuz fonksiyon icra edeceğini ileri sürmüşlerdir. Böyle bir çatışmanın huzursuzluğa yol açacağı, ancak her huzursuzluğun tüm bireyler üzerinde olumsuz fonksiyonlara neden olmayacağı da belirtilmiştir. Örneğin, dini motifli olarak köleliğin kaldırılması girişimleri köle ticareti ile uğraşanlar tarafından hiç de olumlu karşılanmamıştır. Hz. Peygamberin vahiy yoluyla getirdiği dini değerler, statükonun devamında çıkarları olan Kureyş kabilesinin değerleri ile çatışma halinde olmuş; ilkin bu mücadele birincinin lehinde olarak sosyal değişmeye yol açmış, ancak daha sonra Peygamberimizin vefatının ardından yer yer statüko galip gelmiştir.

Din-çatışma ilişkisinin birkaç tezahür biçiminden söz edebiliriz. Buna göre çatışma sosyal parçalanmanın kaynağı olarak görülebilir. Sosyal ilişkileri şekillendirmede kişisel çıkar güdüsü merkezi rol oynamaktadır. Çatışmacı teorisinin temelini oluşturan bu prensip doğrultusunda toplumda kendi çıkarlarının peşinde koşan çeşitli dini gruplar arasındaki çatışmaların sosyal

⁵ Friedman, "Marxism, Structuralism and Vulgar Materialism", s. 445.

huzursuzluklara yol açabileceğinden söz edilmektedir. Dini çatışma ana toplumda bir probleme yol açarken bizatihi grup içerisinde birlik ve dayanışma nedeni de olabilmektedir. Ayrıca çatışma, sadece dini gruplar arasında olmayıp, grup içerisinde güç, imtiyaz ve statü elde etme girişimleri çerçevesinde de yaşanmaktadır.⁶

3.5. Çatışmacı Analizlerin Eleştirisi

Din dâhil tüm üst yapı kurumlarının daima, ekonomik ilişkiler ve faktörlerin oluşturduğu alt yapı tarafından biçimlendirildiği şeklindeki Marksist görüş ciddi şekilde eleştirilmiştir. Belli zaman ve mekanlarda, din üzerinde ekonomik faktörler etkili olabilir. Fakat kimi şartlar altında bunun tersinin olması, yani dini inançların ekonomik davranış üzerinde büyük bir etkiye sahip olması da mümkündür.

Weber'in sosyal aksiyon teorisi, insanların aksiyonlarının anlamlar ve motifler tarafından yönlendirildiği anlayışı üzerine temellendirilmiştir. Bu perspektife göre aksiyonlar, toplum üyeleri tarafından benimsenen dünya imajı ya da dünyanın resmedilişi anlamındaki dünya görüşünü değerlendirecek anlaşılabılır. Bireyler sahip oldukları dünya görüşlerinden fiil ve hareketlerini yönlendirecek anlamlar, amaçlar ve motifler elde ederler. Bu bağlamda din, genellikle, bir dünya görüşünün önemli oluşturucularından biri olmaktadır.

Marx, dini sosyal değişmeyi engelleyen bir kurum olarak görse de, bazı durumlarda dinin sosyal değişmeye yol açabileceğini de belirtmiştir. Şöyle ki, paylaşılmış dini inançlar, bir sosyal grubun bütünleşmesine katkıda bulunmuş bile olsa, aynı inançların toplumda uzun dönemde değişimlere yol açacak yansımalarının da olabileceğini gözden uzak tutmamak gerekir.

Çatışma teorisi, işlevselci analizlerin açıklamakta yetersiz kaldığı yönleri ilişkin önemli bakış açıları sağlamasına rağmen, birçok problemi de beraberinde getirmektedir. Nasıl ki işlevselci teori konsensüs, fikir birliği, uzlaşma ve uyum üzerinde aşıırı vurgu yapıyorsa; çatışmacı teoriler de sosyal stres, bunalım, zorlanma, güç dengesizlikleri ve uyumsuzluk üzerinde çok fazla durarak aynı yanlışa düşmektedir. Çatışma teorisi, değişimin nedenlerini ortaya koymakta yardımcı olsa da, sosyal düzen, dayanışma ve işbirliğini açıklama konusunda yetersiz kalmaktadır.

Çatışma teorisine yöneltilen bir başka eleştiri ise (özellikle dini gelenek içerisindeki bilim adamları tarafından), bu teorinin, tüm insanî davranışın

⁶ Çatışma teorisi bağlamında dini çatışmanın tezahürleri ile ilgili olarak bkz. Roberts, *Religion in Sociological Perspective*, ss. 61-71.

kişisel çıkarlar tarafından motive edilmiş olarak görülmesi eğilimine karşı geliştirilmiş olmasına yöneliktir. Zira herhangi bir dine mensup olanlar, hiç de bencil olmayan veya kişisel çıkara dayanmayan bir aksiyon içerisine girebilirler. Bu durumda kişisel çıkarların sonuçta, tüm davranışın motive edicisi olarak görülmesi yanlıştır. Örneğin, dindar bireylerin kendi inançları uğruna, hatta başkaları için kendilerini ve mal varlıklarını feda etmeleri yönündeki iradeleri, bu tek girdili (faktörlü) Marksist açıklamanın sorunlu olduğunu göstermektedir. Çünkü insanlar sahip oldukları geniş motifler yelpazesinden ya da anlam dünyasından etkilenebilirler.

Çatışma teorisi, kişisel çıkarların kapsayıcı olabileceğinin ve çok geniş tutum ve davranışları etkileyebileceğinin altını çizmektedir. Ancak çatışmacı teorinin, din dâhil tüm insan davranışının kişisel çıkarlar tarafından belirlendiği şeklindeki açıklaması, bu teoriyi, indirgemecilik, yani çok sayıda etkenin rol aldığı bir sürecin analizini tek faktöre indirgeyerek yayma hatasına düşürmektedir (Roberts, 1990: 70-71).

Kişisel çıkarlar üzerindeki vurgu ile ilgili bir diğer problem de çıkarların çoğunlukla ekonomik terimlerle açıklanmasıdır. Oysa ekonomik kişisel çıkarlar oldukça kuşatıcı olmasına rağmen, diğer türden çıkarların da davranış üzerinde derin bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir. Örneğin, bir kimsenin kendi manevî çıkarlarını göz önünde bulundurması ya da öte dünyada cehennem yerine cennete girme arzusu, kendi ekonomik kişisel çıkarlarına ters düşecek şekilde davranmasına neden olabilmektedir.

Dini güdü ve motivasyonların güçlü, kapsamlı ve uzun süreli bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla çatışma teorisi, doğal olarak bu güçleri hesaba katmadığı için de eleştirilmektedir. Söz konusu teori, fikir ve görüş ayrılığını, çatışmayı ve davranışın şekillenmesinde kişisel çıkarların rolünü çok fazla vurgulamakta; buna karşın işlevselcilerin işaret ettikleri uyum, konsensüs ve dayanışmanın rolünü ise görmezden gelmektedir. Bununla birlikte, çatışmacı ve işlevselci teorileri birbirlerini dışlayan yaklaşımlar olarak görmek yerine, her birinin toplumla ilgili görüşlerinde ve açıklamalarında kör noktalara sahip olduklarını ve bunun yanı sıra toplum hakkında önemli görüşler barındırdıklarını kabul etmek gerekir. Zira yalnızca bir perspektifi öne çıkaran analizlerin, din ve toplum ilişkilerinin anlaşılmasına katkıda bulunacağını söylemek mümkün görünmemektedir.

4. Mikro Sosyolojik Din Teorileri

Sosyolojik teori ile ilgili olarak Amerikan Sosyoloji Ekolü ile kıta Avrupasının iki ana farklı yaklaşımı sergiledikleri ve bu çerçevede yeni teorilerin üretildiği görülmektedir. Modern toplumlarda dini alanda gözlemlenen ge-

lişimleri ve değişimleri anlamak üzere farklı teorik modeller geliştirilmiştir. Bu anlamda Amerikan sosyoloji geleneği bireysel aksiyonlara vurgu yapan teorilerin gelişimine uygun ortam sağlamıştır. Buna göre, Yeni Dini Hareketlerin ve daha bireyselci senkretik dindarlık formlarının doğuşu, ABD’de dini piyasa modelini geliştirmiştir. Buna karşılık Avrupa toplumlarında dini değişim süreci hakkındaki modeller daha çok toplumu sistemsel bir bütün olarak ele alan teorik bakış açısının gelişimine yol açmıştır. Genelde bu iki farklı bölgede din-toplum ilişkisini açıklayan teorik çerçevelere ilaveten makro ile mikro arasında orta yol olarak yeni teorik bakış açıları da İngiliz din sosyolojisi geleneği çerçevesinde yaygınlaşmıştır.

Sosyal aksiyon ya da anlayıcı perspektifler denilen mikro teoriler içerisinde; insan davranışını anlamlara ve motiflere göre açıklayan sosyal aksiyon teorisi, yine insan davranışlarını anlamlara ve benlik kavramlarına göre inceleyen sembolik etkileşimcilik ve insanların dünyayı nasıl anladıkları ile ilgili felsefi temele dayalı fenomenoloji sayılabilir. Burada mikro sosyolojik yaklaşımlardan fenomenolojik din teorisini Peter L. Berger ve Thomas Luckmann’ın çalışmaları çerçevesinde değerlendirmeden önce, Weber’in sosyal aksiyon teorisinden ve sembolik etkileşimcilik ve din ilişkisinden bahsetmekte yarar vardır.

4.1. Sosyal Aksiyon Teorisi ve Din: Max Weber (1864–1920)

Weber, dini bir çeşit yanılısma ve halkın afyonu olarak gören Marx’tan ve sosyal birliği ve bütünlüğü sağlayan bir güç kaynağı olarak değerlendiren Durkheim’den ayrılmaktadır. Weber’in sosyal aksiyon teorisi, insanların davranışlarının arka planında anlamların ve motiflerin yer aldığı anlayışına dayanmaktadır. Toplum üyeleri tarafından benimsenen dünya resmi ya da imajından meydana gelen dünya görüşü, insanların fiil ve hareketlerini yönlendiren temel motivasyon kaynağıdır. İnsanlar bu stoktan elde ettikleri anlam ve motiflere göre aksiyonlarını yönlendirir. Weber’e göre din, dünya görüşünün oluşmasında ve beslenmesinde oldukça önemlidir (Haralambos, 1995: 459).

Weber, dini eylemi özel bir sosyal eylem türü olarak ele alır ve sosyal eylem, eylemin taşıdığı anlam açısından bakar. Ona göre, sıradan insanların dinden etkilenmesinin sebebi, bu insanların dünyevi beklentileri, yani bu dünyada daha iyi bir hayat sürme umutlarıdır. Ayrıca, dini olarak güdülenmiş olan eylem görece rasyoneldir. Sosyal eylem kuramında, Weber, birbirinden farklı iki tür rasyonellikten söz eder: Hesaplanabilir nitelikte olan eylem, amaçlı bir rasyonellik tarafından güdülenirken; kendi başına anlamlı olan eylem ise değer rasyonelliği tarafından güdülenir. Weber özel bir bakış açısından aktörün dürtülerini anlayarak dini eylemi yorumla-

maya çalışır. Bu çerçevede o, modernitenin gelişimini, insanın çektiği acılar nedeniyle Tanrı'nın varlığını gerekçelendirme anlamına gelen *teodise* problemi ile ilişkilendirmeye çalışır. Ona göre, acı çekme ile ilgili soruna ilişkin teolojik bir yanıt oluşturmak amacıyla geçmiş dönemlerden itibaren gerçekleştirilmekte olan araştırmalar, felsefenin ve rasyonel düşüncenin başlangıcını; tek tanrılı dinler ise, rasyonel dünya görüşlerinin temelini oluşturur (Furseth ve Repstad, 2011: 75-76).

Weber'e göre bireyler, içinde bulundukları sosyal çerçeveye dayanarak faaliyetlerde bulunurlar. Bireylerin aksiyonları ürettikleri anlamlı çerçevelerine dayanan bağlam, yorum ve algılamalarına bağlıdır. Weber, sosyal aksiyonu birbirinden farklı dört kategoride değerlendirir: 1. Geleneksel aksiyon, alışkanlık ve gelenek tarafından kontrol edilerek az çok otomatik biçimde gerçekleşir. Aksiyonun bu şekli, basit biçimde sosyalleşme kuramıyla ilişkilendirilir. 2. Duygusal aksiyon hisler tarafından kontrol edilir. Kin duyma aktörün zorunlu bir biçimde kabul etmek istemediği duygusal bir gücün yön verdiği duygusal aksiyonun örneğini teşkil eder. 3. Aksiyonun üçüncü biçimi değer ve akla dayanan aksiyondur. Bu aksiyon türü, ahlaki değer ve düşünceler tarafından motive edilir. 4. Dördüncü aksiyon biçimi ise amaçlı-rasyonel aksiyondur. Bu durumda sosyal aktör, istenilen hedefe ulaşacak şeyin amaçlı ve rasyonel hesaplamalarından hareketle amaç ve hedefleri seçer. Weber'e göre, amaçlı-rasyonel hedefler zorunlu bir şekilde bencil değildir. Değer ve akılcı aksiyonla amaçlı-akılcı aksiyon arasındaki farkı açıklamak için bazı aksiyonlar amaçlı rasyonaliteye dayanan rasyonellik biçimleri olarak görülebilir. Ancak onlar ahlaki gerekçeleri reddederler. Örneğin, bir bilim insanı yeni bir ilacın test edilmesini uzun süredir insanlığın yararına olarak görmesine rağmen, deney objesine zarar vereceğini düşündüğü için deney yapmayı reddedebilir. Değer ve rasyonel aksiyon etik sonuçlardan daha fazla ahlaki görev içerme eğilimindedir (Furseth ve Repstad, 2011: 218).

Weber dini inanç ve pratiklerin, amaçların ve anlamların ekonomik aksiyonları yönlendirdiğine ve sosyal değişmeye neden olduğuna inanmaktadır. Ona göre, özellikle John Calvin (1509-1564)'in teolojisi ile ilgili dini değerler, kapitalizmin doğuşuna yol açmıştır. Kalvinistik kader doktrinine göre her insanın kaderi henüz dünyaya gelmeden önce belirlenmiştir. Bu anlayış çerçevesinde insanların bir kısmı ebedi saadete kavuşurken bir kısmı ise lanetlenmiştir. İnsanın bu iki durumdan hangisine layık olduğunu bilmesi mümkün değildir. Ancak çok çalışma ve tutumlu bir hayat sürdürme Tanrı'nın bir lütfü olarak seçilmişliğin işareti olabilir. Weber'e göre böyle bir anlayış, modern kapitalizmin doğmasına yol açacak sosyo-ekonomik şartların meydana gelmesinde etkili olmuştur.

4.2. Sembolik Etkileşimcilik ve Din: George Herbert Mead (1863–1931)

Psikolojik gelenekten doğan bir Amerikan sosyolojisi ekolü olan sembolik etkileşimcilik, özellikle sosyal eylem ve fertlerin bu eylemlere yükledikleri anlamlar üzerinde duran mikro-sosyolojik bir teoridir. Bu yaklaşımda bireylerin kullandıkları dil, etkileşim için büyük önem taşır. Bir diğer önemli kavram olan sembol ise birey için anlamı olan herhangi bir şeydir (Özkalp, 2011: 70). Bu durumda sembolik etkileşim, bireyler arasında sembollerle yapılan etkileşimdir. Bu etkileşim çoğunlukla yüz yüze olmakla birlikte başka biçimlerde de gerçekleşebilir. Burada asıl önemli olan bireylerin dünya ile doğrudan ilişki kurmamalarıdır. Birey, çevresinde yer alan her şeye bir anlam yükleyerek ona göre davranmaktadır. Aslında kitaptaki yazılar, kırmızı bir trafik ışığı ya da bir ısıklık sesi kendi başına anlamlı değildir; ancak bireyler onları çeşitli biçimlerde anlamlandırıp yükledikleri anlamlara göre hareket etmekte, yani onlara uymaktadırlar. Esasen onlar bu yolla kendileri için anlamlı bir toplumsal düzen kurmaktadır.

Sembolik etkileşimcilik yaklaşımı, sosyologları; yaşadıkları toplumu ve onun içinde yer alan bireylerin davranışlarını anlamaya yönelik bir çabaya yönlendirmektedir. Böylece bu yaklaşım insanların gündelik yaşamlarında yer alan birçok olayı anlamalarını kolaylaştırırken birtakım toplumsal süreçleri görmelerini de sağlamaktadır. Sembolik etkileşim, aktörlerin toplumsal eyleme ve şeylere bağladığı anlamların sonucu olarak eylemi ve etkileşimi açıklamaya çalışan bir yaklaşımdır. Sembolik etkileşimcilere göre anlamın kaynağı, bizatihi objenin kendisi değil, toplumsal süreçlerdir. İşlevselcilerin aksine toplumsal yapıların belirleyici olmadığını savunan sembolik etkileşimciler, aktörlerin sahip olduğu yetkinliğe ya da aktif, açıklayıcı ve inşacı kapasitelere vurgu yaparlar. Buna göre, her birey kendi eyleminin sorumlusudur. Birey toplumsal gerçeklik karşısında bir seyirci değil, aksine, toplumsal gerçekliğin inşasında aktif olarak görev alan bir aktördür. Buna göre toplum, bireyler arasındaki sürekli etkileşime dayalı sembollerle ifadesini bulan anlamlar dünyasından oluşur. Bu anlamlar dünyası, toplumsal etkileşimde bulunan her aktörün zihni kalıpları içinde yapılan yorumsal çerçevelerin bir ürünüdür. Farklı yorumlar farklı anlamlandırmalarda ve farklı sembollerde ifade bulduğundan, etkileşimde bulunan görünürdeki aktörler değil, onların zihni kalıpları içine yerleştirmiş oldukları anlam dünyaları ve semboller dizisidir (Sarıbay, 1993: 12).

Sembolik etkileşimciliğin en önemli temsilcisi Mead'dır. *Zihin, Benlik ve Toplum* adlı eserinde o, sosyal aktörlerin bilinçli zihnini ve kendine ilişkin farkındalıklarını incelemektedir. Hem insanları hem de toplumsal düzenleri, tamamlanmış olgular değil, olma sürecinde olan olgular olarak tanımla-

yan Mead'a göre benlik (self), daha geniş olan yapının nesnel gerçekliğinin bir içselleşmesini ya da öznel bir yorumunu temsil etmektedir. Başka bir ifadeyle benlik, kişinin "genelleştirilmiş diğerleri" ya da daha geniş topluluğun alışkanlıklarını içselleştirmesidir. Bu benin ya da kendinden benliğin ve bana ya da kişinin toplumsal yönünün diyalektik bir ürünüdür. Zira her kişinin benliği, biyolojik ve psikolojik ben ile sosyolojik bir mananın bileşimidir. Söz konusu benlik, kişiler diğerlerinin rollerini almayı öğrendikçe ya da onlara katıldıkça gelişir (Poloma, 2011: 233) ve başkalarının rolünü üstlenme yetisi iki evrede ortaya çıkar: Oyun ve oyunculuk.

Oyunda (*play*) çocuk yalnızca kendi davranışının farkındadır. Oyuncak bir bebek ya da arabayla oynarken çocuğun başkalarının oynanan rollerin farkında olmasına gerek yoktur. Fakat bir oyuna (*game*) katıldığında oyuna katılan diğerlerinin de rollerini düşünmek zorundadır. Oyunlarda diğer oyuncuların tutumları bireyin vereceği karşılıkları da kontrol eden bir birim şeklinde düzenlenmektedir. Bu birimi "genelleştirilmiş diğer kişiler" olarak adlandıran Mead, oyunun genelleştirilmiş diğer kişinin rolünü üstlenme yeteneği taşıdığını ve genelleştirilmiş diğer kişinin de bireye kendi benlik bütünlüğünü kazandırdığını ifade etmektedir. Mead'ın bu modeli kişinin rolünü çevresindeki diğer kişilerin rollerini bilerek ve kabullenerek oynadığı yaşam oyunları için de geçerlidir. Örneğin bir koca ve baba, karısı ve çocuklarının rollerinin farkında olarak kendi rolünü oynar. Böyle bir rol alma aktörün, oyundaki diğer aktörlerin bakış açısını paylaşma imkânı sağlamaktadır. Ve bu şekilde bireyle toplum arasındaki karşılıklı bağımlılık ve etkileşim, bireyi sosyal süreçle bütünleştirerek bir grubun davranışlarını organize ederek toplumun hiçbir zaman durağan olmayıp, aksine sürekli değişmesine neden olmaktadır.

Mead, insanların yalnızca başkalarının farkında olmadığı, fakat kendilerinin farkında olma kapasitesine de sahip olduklarını belirtmektedir. Böylece kişiler sadece başkalarıyla değil kendileriyle de sembolik etkileşime girmiş olurlar. Sembolik etkileşim, tek başına en önemli sembol olan dilin kullanımı, jestler ve mimikler aracılığıyla gerçekleşir (Poloma, 2011: 233-234). Mimiklerin, jestlerin altında bir anlamı olduğunda ve bu durum diğer kişide de aynı anlamı uyandırdığında önemli bir sembol ortaya çıkmış olur. "Mimikler, örneğin birinin yumruğunu sıkması durumunda olduğu gibi, altında bir tutum barındırdıkları zaman önem kazanmaktadır. Yumruk sıkma örneğinde bu mimiğin sadece muhtemel bir saldırıya işaret etmediğini, aynı zamanda yumruğunu sıkmış olan kişinin bu hareketinin altında bir nedenin olduğunu da anlarız. Mimiğin altında bir anlam olduğunda ve bu durum, diğer kişide de aynı anlamı uyandırdığında önemli bir sembol or-

taya çıkmış olur. Mimiklerin sohbeti, farklı bireyler arasında dışsal ya da "birey ile kendisi arasında" içsel olabilir." (Furseth ve Repstad, 2011: 88). Mead'a göre semboller, olup bitmiş gerçeklikler değil, anlamın taşındığı devam eden süreçlerdir. İnsanlar etkileşimde oldukları zaman konvansiyonel sembollerini öğrenerek bunları başkalarının rollerini almak amacıyla kullanırlar. Bu nedenle Mead'a göre sosyolojinin konusu, toplumsal durumlarda farklı aktörler arasında örgütlenmiş ve kalıplaşmış etkileşimlerdir (Poloma, 2011: 234).

Sembolik etkileşimcilik ve din ilişkisi deyince; vurgunun, makro sosyolojik din teorilerinin toplumsal bütünü ana unsurlarından biri olarak gördükleri din kurumundan ziyade, çeşitli dini tanımlamalar ve anlamların daha çok bireysel ve küçük grup düzeyindeki sosyal etkileşim üzerindeki etkilerine yapıldığı teoriler kastedilmektedir. Sembolik etkileşimcilik, kutsalla ilişkisi bağlamında, dini inançlar, ritüeller ve pratiklerin inananlar topluluğunun üzerinde anlaşma sağlamalarından dolayı bir anlam ifade ettiğini ortaya koymaktadır. Sembolik etkileşimciler, din kurumunun; bir anlamda sosyal olarak inşa edilmiş realiteler olduğunu ileri sürmektedir. Şüphesiz burada sosyal konsensüsün rolü üzerindeki vurguyla dini inanç ve değerlerin ilahi yönü ve kökeni ya dikkate alınmamaktadır ya da inkâr edilmektedir (Carpenter, 2012).

Mead'a göre dil, ekonomi ve din gibi kurumlar rol üstlenme süreci ve bu sürecin uzantılarını içermektedir. Ekonomik rol, bir bireyin ihtiyacı olmayanı dikkate almaması gerektiğine ilişkin görüşü, dini rol ise aile ilişkilerinde yardımseverlik kalıbını temel almaktadır. Hem dini hem de ekonomik roller evrensel olma olasılığı ve insan topluluklarını organize etme gücünü taşımaktadır. Bu bağlamda Mead, Hristiyanlığın siyaset, bilim ve ekonomi açısından modern dünyada sosyal ilerleme yolunu açtığını düşünmektedir, zira soyut evrensel Hristiyanlık kavramı dini önemini giderek yitirmiş ve rasyonel evrensel insan toplumu kavramına dönüşmüş, bu da sosyal ilerleme fikrinin önde gelen düşüncesi haline gelmiştir. Dini ve ekonomik ilkelerin birbirine ters düştüğü düşünülse de aslında her ikisi de bütünlleştirici özelliğe sahiptir. Dini ve ekonomik ilkelerin diğer kişinin rolünü üstlenme yeteneğine dayalı olarak ileri sürülmeleri grupları birbirine yakınlaştırmaktadır. Ayrıca bu ilkeler evrenseldir; çünkü onlar ortak bir evrensel topluluk oluşturma eğilimindedirler. Dolayısıyla diğer insanların rolünü üstlenme daha üst düzeyde ve daha çok kişi tarafından benimsendikçe demokrasi yönünde daha fazla gelişme olacaktır (Furseth ve Repstad, 2011: 89-90).

Mead, kolektif eylemin bazı türlerini irrasyonel kabul eden o dönemdeki Darwincilerin yolundan gitmese de, bazı kolektif eylem biçimlerini irras-

yonel bir konu olarak görme eğilimi taşımaktadır. Örneğin o, kolektif dini davranışları “ben” ile “bana”nın yoğun duygusal deneyimlere yol açacak şekilde kaynaştığı bir durum olarak tanımlamaktadır ve bu şekilde kolektif dini davranışlar sıradan sosyal hayata tezat oluşturan anormallikler haline gelmektedir. Bununla birlikte, Mead’ın kuramındaki bazı kavramlar din sosyolojisi çalışmalarında yararlı olabilir. Örneğin, “genelleştirilmiş diğer kişi” kavramı, Mead’ın hiçbir zaman kurmadığı bir bağlantı olan Tanrı’ya ilişkin kişisel kavramlarla ilişkilendirilebilir. Ayrıca, Mead’ın bakış açısı benliklerin bir inanç topluluğu içinde sosyalleşmesi ve dini dilin, sembollerin ve mimiklerin öğrenilmesi konularına ilişkin bilgi verebilir ve dini bir kimliğin oluşumuna ilişkin çözümlemelerde yararlı olabilir (Furseth ve Repstad, 2011: 90).

Sonuç olarak mikro toplumsal süreçler üzerinde odaklanan sembolik etkileşimcilik, makro sosyolojik yapıları, tarihi faktörleri ve özellikle ekonomik güçler ile kurumsallaşmış siyasal gücün önemini dikkate almadığı için eleştirilmiştir. Ayrıca kuramsal temelinin zayıf olması, belirsizlik alanının geniş tutulması, mikro-sosyolojik bir yaklaşım olmasına karşın insanı sadece zihinden ibaret bir varlık olarak görmesi, siyaset ve iktisat gibi makro değişkenleri hesaba katmadığı için sosyal değişme sürecini açıklayamaması ve kavramlarının bulanık, zor ve karmaşık olması gibi hususlarda ciddi eleştirilerle karşılaşmıştır. İnsanın yaratıcı yeteneklerinin açığa çıkarılmasındaki başarısızlık da, sembolik etkileşimcilere yöneltilen bir başka eleştiri konusudur.

4.3. Fenomenolojik Din Teorisi: Peter L. Berger (1929-...) ve Thomas Luckmann (1927-...)

Peter Berger 1929 yılında Viyana’da doğdu. Boston Üniversitesi’nde profesör olan Berger, sosyoloji ve din sosyolojisi alanında birçok çalışma yapmıştır. *Kutsal Kubbe* (1967) ve *Dünyanın de-Sekülerleşmesi* (1999) bunlardan birkaçıdır. Berger, *Kapitalist Devrim* (1986) kitabında ekonomik kalkınma ile de ilgilendiğini göstermiştir. Weber’den etkilenen Berger, *Pentekostal Hareketin* Latin Amerika’nın sosyo-ekonomik gelişmesinde etkili olduğunu belirtmiştir. 1966 yılında Almanya’da Konstanz Üniversitesi’nde sosyoloji profesörü olan Thomas Luckmann’la birlikte *Realitenin Sosyal İnşası* (1966) ve aynı zamanda *Modernite, Çoğulculuk ve Anlam Krizi* (1995) kitaplarını yazmışlardır. Berger’le birlikte yazdıkları kitaplara ilâveten Luckmann, *Görünmeyen Din* (1967) ve *Yaşam Dünyası ve Sosyal Realiteler* (1983) isimli kitapları yazmış; ayrıca İngiliz din sosyoloğu James A. Beckford ile birlikte *Dinin Değişen Yüzü* (1989) isimli kitabın editörlüğünü yapmıştır.

Berger ve Luckmann, gerek birlikte yazdıkları kitapları, gerek her birinin ayrı ayrı yaptıkları çalışmalarıyla sosyal aksiyon ya da mikro sosyolojik din teorileri alanında din sosyolojisine katkıda bulunmuş önemli sosyologlardır. Her iki din sosyologu da dini, insanların etraflarındaki fiziki ve sosyal dünyayı anlamlandırmalarında başvurdukları önemli bir kurum olarak görmektedir.

Berger ve Luckmann, 1960 ve 1970'lerde din sosyolojisi alanında önemli din sosyologları olarak temayüz etmişlerdir. Aşağıda her birinin ayrı ayrı yaptığı çalışmalara girmeden önce birlikte yazdıkları kitapları dini sosyolojik perspektiften inceleyeceğiz. Berger dinle ilgili analizlerini, Thomas Luckmann'la birlikte geliştirdiği "realitenin sosyal inşası" perspektifi çerçevesinde yapmıştır. Buna göre, öznel bilinçlilik ile sosyo-kültürel dünya arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisi bir çeşit süre giden diyalektik süreç olarak analiz edilir. Bu süreçte insanoğlu sosyo-kültürel dünyayı, diğerleriyle etkileşimleri yoluyla meydana getirir. Daha sonra bu dünya dışsal sosyo-kültürel çevresi olarak sübjektif bilinç ve yapıların şekillenmesine katkıda bulunur (Johnson, 2007: 54-55). Toplumun insan ürünü olduğuna inanan Berger ve Luckmann, onu nesnel (objektif) bir gerçeklik olarak görür. Toplumun insan tarafından inşa edildiği tezini ileri sürmek, aslında insanların devamlı olarak kendilerini çeşitli faaliyetler yoluyla ifade etmesi anlamına gelmektedir. Bu tür aktiviteler yoluyla insanlar, nesneleri üretirler.

Berger ve Luckmann, gerçekliğin toplumsal inşasında devam eden diyalektik sürecin ilk safhasına, "dışa vurma", "dışsallaştırma", yani "maddeleştirme" demektedirler (Wallace ve Wolf, 2004: 325-329). Buna göre toplum objektif bir realitedir. İnsanlar ister bir bina inşa etme, isterse dini bir düşünce üretme biçiminde olsun, çeşitli objeler meydana getirdikleri zaman, bunlar bağımsız bir karakter kazanır; yani onları meydana getiren insanlardan bağımsız bir şekilde varlıklarını sürdürmeye başlarlar. Böylece bir evin inşası ya da düşüncenin üretimi "verili" olarak gözüken ürünler haline gelmeye başlar.

Berger ve Luckmann, bireylerin toplumu meydana getirmeleri süreci olarak gördükleri maddeleştirme ile birlikte bunların objektif realiteler haline gelmeye başladıklarını ileri sürerler. Toplumun nesnel bir gerçeklik haline gelme süreci olarak bu durumu, "nesnelleştirme" ile kavramsallaştırırlar. Berger ve Luckmann'ın şemasında, insanoğlu toplumun bir ürünü olarak belirtilmektedir. Yani insanların meydana getirdiği nesnelleşmiş ilişkiler, sırasıyla onları üreten insanları etkileyen, insana özgü faaliyetlerin çerçevelerini oluştururlar. Böylece insanlar ürettikleri dini düşünceden ve inşa ettikleri evin fonksiyonundan etkilenirler. Bu süreç, "içselleştirme" olarak

isimlendirilir. Buna göre insan toplumsal bir varlık olmaktadır. Onlara göre; “maddeleştirme”, “nesnelleştirme” ve “içselleştirme” devamlılık arz eden süreçler olarak toplumda sürekli meydana getirilir. Bu diyalektik süreç içerisinde, toplum insan tarafından üretilip sosyal bir realite haline gelirken, aynı zamanda insan da toplumun ürünü olarak şekillenir.

Berger ve Luckmann’ın din hakkındaki görüşleri, makro sosyolojik işlevselciliğin mikro seviyede yeniden inşası olarak görülebilir. Onların bunu, bazı teorik geleneklerden yararlanarak yapmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu çerçevede ilham kaynaklarından birini, bireylerin “sağduyu bilgisi”ni nasıl inşa ettiklerini açıklamaya çalışan Alman filozofu Alfred Schütz (1899–1959) oluşturmaktadır. Yapısalcıların görüşlerinden de etkilenen Berger ve Luckmann, sosyal realitenin bağımsız bir şekilde mevcut olduğunu ve insanların bu yapıya göre reaksiyonda bulunduklarını iddia etmektedirler. Durkheim’in de belirttiği gibi objektif bir sosyal realite vardır. Buna ilâveten Berger ve Luckmann; George Herbert Mead (1863–1931) ve diğer “sembolik etkileşim”cilerden de etkilenmişlerdir. Buna göre her iki sosyolog, insanın etrafındaki dünyaya anlam verip onu öznel olarak yorumlamak suretiyle oluşturduğu sübjektif ilişkinin giderek objektif dünya algısına dönüşeceğini iddia etmektedir.

139

Berger ve Luckmann’ın kitabı, hem din sosyolojisi hem de bilgi sosyolojisi alanında etkili olmuştur. Onlar, bireysel aksiyon ve davranışlara önem veren modern sosyolojik anlayış çerçevesinde, sosyal bir aktör olarak insan üzerinde yoğunlaşmışlardır. Böylece her iki sosyolog da bireyin benlik görüşü, bunun oluşması ve değişmesinin sosyal bağlamdan etkilenecek meydana geldiğini vurgulayan mikro sosyolojik anlayışın gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Berger ve Luckmann, *Modernlik, Çoğulculuk ve Anlam Krizi* (Berger ve Luckmann, 1995) adlı çalışmalarında, modern toplumlarda bir anlam krizi olarak inandıkları probleme yol açan süreç ve mekanizmaların analizini yapmaktadırlar. Modern toplumlardaki gözlenen gelişmeler, paylaşılmış anlamın veya sosyal olarak meydana geldiğine inanılan “anlam dünyası”nın geniş insan grupları arasında sürdürülmesinin zor olduğunu göstermektedir. Onlara göre anlam kalıpları daha küçük gruplar içerisinde paylaşılabilir ve sürdürülebilir. Böylece her iki sosyolog da çevresel gruplar, mahalli siyasal organizasyonlar, sivil toplum örgütleri gibi çeşitli grupların bireyle toplum arasında aracılık edebileceğine inanmaktadır.

Berger ve Luckmann’ın birlikte kaleme aldıkları çalışmalarda, düzen ve tutarlılık vurgusu dikkati çeken bir başka tema olmaktadır. Onlara göre toplum, birbirleriyle etkileşim halinde olan insanların faaliyetlerinden meydana

na gelen dinamik karakterli bir yapıdır. Buna göre sosyal düzen; anomi ya da kural tanımazlığın zıddıdır. Eğer anomi, sosyal düzenin alt-üst olmasını temsil ediyorsa; *nomos*, düzeni ve toplumun normatif düzenlemelerini temsil eder. Berger ve Luckmann toplumun sembolik evrenini tartışmalarından dolayı, onun nomik ya da düzenleyici fonksiyonu ile ilgilenmektedirler. Sembolik dünyanın kurumsal düzen için meşruiyet yarattığına, aynı zamanda da bireyin objeleri yerli yerine koyduğuna ve gelişme evrelerinin çeşitli safhalarını düzenlemede yardımcı olma anlamında önemli fonksiyon icra ettiğine inanırlar. Onlar, çoğulculuk yaygın ve hâkim olduğunda insanların çoğunun bir belirsizlik yaşayacağını ve tecrübe edeceğini, son derece karmaşık bir dünyada “kaybolmuş” hissine kapılacağını iddia ederler.

Luckmann’la birlikte ilk kitabını yayınladıktan sonra Berger, *Kutsal Kubbe* (Berger, 1967) isimli kitabını yazmıştır. Berger bu kitabında, sosyal düzenin en temel insan ihtiyacı olduğu anlayışına sadık kalmış ve bunu geliştirmiştir. Böylece Berger’e göre bir toplumdaki önemli kültürel unsurlar, kavramlar ve ilişkiler toplum üyeleri tarafından içselleştirilmeleri halinde sürdürülebilir. Bu bakımdan Berger, modern toplumlarda dinin rolünün nasıl değiştiğini ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışır. Modern öncesi (pre-modern) toplumlarda din, bütün toplum için genel bir perspektif meydana getiren kuşatıcı bir kutsal kubbe olmuştur. Bu koruyucu ve kuşatıcı kubbe, toplumsal realitenin inşasına, oluşumuna meşruiyet ve anlam katarken sosyal düzenin sağlanmasına da katkıda bulunur. Toplumsal farklılaşma sürecinde bazı toplumsal kurumlar da dinden ayrılmaya başlar. Tam da bu noktada toplumun sosyal yapısının temellendirildiği anlam dünyası önem kazanmaya başlar.

Hayatın anlamı hakkında yüksek seviyeli felsefi fikirler dâhil, doğru olarak kabul edilen gündelik bilgiyi de kapsayan anlam dünyası, sürekli “meşrulaştırılma”ya ihtiyaç duyar. Toplum üyelerine anlam dünyalarının doğru ve meşru olduğu yönünde sürekli telkinde bulunmak gerekir. Böyle bir meşruiyet desteğinin olmaması durumunda zaten hassas ve kırılgan olan anlam dünyası zayıflamaya başlar. Hayatın anlamsızlaşmasıyla ve toplumsal istikrarın bozulmasıyla karşı karşıya kalınır. İşte bu süreçte din, sosyal kurumları kutsal ve kozmik (evrenle ilgili) referans çerçevesine yerleştirerek meşrulaştırmaya çalışır. Din, anlam dünyasını inşa etmede, sürdürmede ve meşrulaştırmada yardımcı olan bir kurumdur. İnsanlık tarihi boyunca din, mensuplarının evrenlerini inşa etmede ve bunu sürdürmede çok önemli bir rol oynamıştır.

“Kutsal Kubbe”, modern toplumlarda pre-modern (modern öncesi) toplumlardakine benzer şekilde inanmanın imkânsız olduğunu iddia etmek-

tedir. Ancak bu tür toplum tiplerinde de farklı inanış biçimlerinin, doğru olarak algılanmasalar bile insanlar üzerinde etkili olabileceği belirtilmiştir. Berger, tecrübe edilen yaygın sekülerleşme süreciyle birlikte Avrupa toplumlarını farklı formlarda da olsa bir dindarlaşma eğiliminden muaf tutmaktadır. Ancak Berger'in Avrupa'yı istisna etme eğilimine bazı sosyologlar karşı çıkarlar. Örneğin bunlardan biri olan İngiliz din sosyoloğu Grace Davie, 1945'ten Bu Yana İngiltere'de Din isimli kitabında (Davie, 1994), kurumsal dinin Avrupa'nın birçok yerinde önemli rol oynamaya devam ettiğini ileri sürmektedir. Fransız din sosyoloğu Daniele Hervieu-Leger ise, Fransa'da tecrübe edilen yoğun sekülerleşme sürecine rağmen Katolikliğin Fransız kültüründe hala etkin bir konumda olduğunu iddia etmektedir.

Görünmeyen Din kitabında Luckmann (1967), Berger'le aynı düşüncüyü paylaşarak sosyal yapının sekülerleştiğini, geleneksel kurumsal dinin modern sanayi toplumlarında zayıfladığını kabul etmektedir. Luckmann, toplumların giderek karmaşıklaşmasının ve kurumların uzmanlaşıp dar alanda daha etkili hale gelmesinin geleneksel dinlerin insan davranışı ve düşüncesi üzerindeki etkisini zayıflayacağına inanmaktadır. Luckmann, sekülerleşme sürecinin kurumsallaşmış dini geleneklerin dışında "görünmeyen din" dediği dini gelişmelerin yaygınlaşmasına yol açacağını iddia etmektedir. Geleneksel dini organizasyonların ötesinde ve dışında bireysel dindarlığın gelişmesi, Grace Davie'nin deyişiyle, "bağlı ya da ait olmadan inanma (*believing without belonging*)" olarak belirtilmektedir. Son derece bireyselleşmiş veya senkretik yapılı yeni dinsel formlarının geleneksel kilise ilişkilerine dayanan dinseliliklerin azalmasını dengelediği de ileri sürülmektedir.

Berger ve Luckmann, teorik yaklaşımlarının çok fazla entelektüel olması nedeniyle eleştirilmiştir. İnsanların bir kısmı entelektüel olarak gelişmiş sistematik anlam sistemlerini arzularken, bir kısmı nispeten basit olanlarla tatmin olabilmektedir. Bazı sosyal bilimciler de tüm insanların hayatlarının bütün yönlerinde anlam bulma çabası ve ihtiyacında olmadıklarını iddia ederek bu bakış açısını eleştirmişlerdir.

Berger ve Luckman, işlevselciler gibi dinin toplumda sosyal birliğe yol açtığını kabul etmektedirler. Ancak onlar, dinin toplumda bölünmelere ya da çatışmaya neden olabileceğinin görmezlikten gelindiği gerekçesiyle eleştirilmişlerdir. Ayrıca dini inançların toplumda yaygın bir şekilde paylaşıldığı düşünülmektedir. Oysa toplumlarda birçok kimsenin dine kayıtsız olduğu ya da olabileceği hususunun dikkate alınmaması da bir başka eleştiri konusu olmuştur. İnsanoğlunun Berger ve Luckmann'ın iddia ettiği düzeyde bir sosyal düzeni gerçekten sağlayabildiği ya da başarabildiği konusu ise yeterince açık değildir.

5. Yapısal ve Sosyal Aksiyon Yaklaşımlarını Birleştirme Girişimleri

Sosyal teorisyenlerin bir bölümünün, insan davranışlarının yapı tarafından belirlendiğini ileri süren makro sosyolojik analizleri benimsediklerini söylemiştik. Yapısalcı teorilere tepkiler, insani aksiyonların anlamlara göre şekillendiği ve bireylerin kendi davranışlarında temel aktör olduklarını benimseyen mikro teorilerden gelmiştir.

Makro ve mikro teoriler arasındaki açıklığı kapamaya yönelik olarak her iki teorik yaklaşım grubunu uzlaştırma girişimi çerçevesinde yapısallaşım teorileri dediğimiz bir üçüncü sosyolojik teoriler kategorisi de günümüz sosyal düşüncesinde etkili olmaya başlamıştır. Dinin önemli kısmını oluşturan sosyal yüzü ile ilgili sosyolojik tahlillerde yapısallaşım teorileri farklı açıklamalar getirmekte ve dinin sosyal boyutunu anlamamıza katkıda bulunmaktadır.

Yapı ile aktör arasındaki ilişki üzerinde duran Pierre Bourdieu, Michel Foucault, Anthony Giddens ve Zygmunt Bauman gibi sosyologlara genel olarak baktığımızda, bunların birbirlerinin çağdaşı olduklarını görürüz. Ayrıca yapı ile aksiyon arasında orta yol bulma girişiminde olan bu sosyologların Marx, Durkheim ve Weber gibi klasik sosyologlardan yararlanarak sosyal düzen problemi ile ilgili teorik perspektiflerini oluşturduklarını söyleyebiliriz.

Sosyal aksiyon, sembolik etkileşimcilik ve fenomenolojik bakış açıları gibi, sosyal yapının özellikle insan aksiyonlarından meydana geldiğini ileri süren mikro sosyolojik teoriler de yapısallaşım teorisyenlerinin ilham kaynağı olmuştur. Bu teorisyenler, çalışmalarında dinle ilgili çözümlemelere açıkça yer vermemelerine rağmen, din ve toplum ilişkileri hakkında yer yer giriştikleri analizlerle sosyolojik din teorisine katkıda bulunmuşlardır. Nitekim aralarında ortak temalardan biri olarak görebileceğimiz, modernite, post-modernite ve din arasındaki ilişki ile ilgili analizlerini bu çerçevede değerlendirebiliriz.

Burada, yapı ve aksiyon ilişkisi üzerine odaklanan teorisyenlerin analizlerine yer vermek yerine, örnek olarak Anthony Giddens'in post-modernite ve din ilişkisini kendi geliştirdiği yapısallaşım teorisi bağlamında inceleyeceğiz.

5.1. Yapısallaşım Teorisi: Anthony Giddens (1938-...)

Giddens'in görüşleri ile ilgili analizlere girişmeden önce modernite hakkında birkaç söz söyleyerek bu sosyoloğun görüşleri için bir alt yapı oluşturabiliriz. Modernite, mantıksal olarak post-moderniteden önceki safhayı

oluşturur. Comte, Durkheim, Weber ve Marx gibi 19. yüzyıl klasik sosyologları, sanayileşme ile birlikte meydana gelen sosyal değişimleri entelektüel gayret ve ilgi çerçevesinde ele almışlardır. Bu sosyologların hepsi, yaşanan hızlı değişimlerin modern dünyayı şekillendirdiğini görmüşlerdir.

Comte ve Weber gibi sosyologlar bunları ilerlemeci bilimsel rasyonelliğin gelişmesinin sonucu olarak değerlendirmiş; dinin ve batıl itikatların yerine pozitivist bilimin geçeceğine inanmışlardır. Weber, modern dönemin rasyonelleşme ve bürokrasi tarafından şekillendirileceğine, buna karşılık geleneksel aksiyon ve düşüncelerin giderek önemsizleşeceğine inanmaktadır. Marx ve Durkheim, toplumun ilerlemeci biçimde gelişeceğini ve bunun yönünün Marx'a göre komünist ütopya, Durkheim'a göre ise organik dayanışmaya doğru karmaşık bir toplum biçiminin doğuşuna yol açacak şekilde olacağını iddia etmişlerdir.

Bu sosyologlar, insanın gelişmesi ile ilgili büyük hikâyeyi (anlatı) keşfetmek için bilimsel analiz yöntemleri ve bunların temellendirildiği teorik çerçeve üzerinde durmuşlardır. Bu teorisyenler sosyal değişimin gelecekteki yönünü ana hatlarıyla ortaya koyduklarını düşünmüşlerdir. İlerleme ve bilimin gelişmesi yönündeki inancın sosyal düşüncenin ana karakteri olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

143

Bugün insanlar, "ilerleme" fikrinin kaçınılmazlığına, bilimin bütün problemleri çözme gücüne, toplumların rasyonel tarzda işlemesi ihtimaline geçmişe göre daha az inanmaya başlamışlardır. Bilim adamları ve düşünürler eskiye oranla gelecek hakkında daha pesimistik bir tavır sergilemektedirler. Yani, insanın özgürleşmesi, kendi kendini gerçekleştirme ve sosyal ilerleme, post-modernizmin ortaya çıkmasıyla birlikte güç kaybetmeye başlamıştır.

Giddens,⁷ modern sosyolojik düşüncede öncü rol oynayan sosyologlar arasındadır. Klâsik sosyolojik teorinin bir yorumlayıcısı olarak çalışmalarına başlayan Giddens, sosyal sınıf ve tabakalaşma gibi yapısal unsurların insan davranışı üzerindeki etkisini araştıran bir sosyolog olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Ancak daha sonra, yapı ile aksiyon arasında orta yolu bulma çabasında olmuş bir sosyolog olarak ünlenmiştir. Giddens, yapı ve aksiyon arasındaki ilişkiyi geliştirdiği, "yapısallaşım" ya da "yapısallaşım teorisi" ile açıklamaya çalışmıştır.

⁷ Giddens'in din-modernite ilişkisi üzerine analizleri, Furseth ve Repstad'ın, *Introduction to the Sociology of Religion* isimli kitabının "Religion in Contemporary Sociology and Cultural Analysis" başlıklı bölümünden yararlanılarak geliştirilmiştir.

Giddens, din hakkında detaylı araştırmalarda bulunmasa da İngiliz din sosyolojisi geleneğinde son yıllarda önemli bir trend haline gelmeye başlayan din ve modernite ilişkisi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çerçevede, *Modernitenin Sonuçları* ve *Modernite ve Bireysel Kimlik* gibi kitaplarında modern veya geç modern toplumlarda dinin yeri ve konumu hakkında tahlillerde bulunmuştur.

Giddens'in teorisi sosyal bilimsel araştırmalarda yapısalcılığı eleştirerek işe başlar. Bilindiği gibi yapısalcılık, aktörlerin davranışlarının, kontrol edemedikleri kendi dışındaki güçler tarafından meydana getirildiğini iddia etmektedir. Oysa Giddens'in yaklaşımı toplumsal yapıların sosyal pratikler yoluyla aktörler tarafından sürekli üretildiğini belirtir.

Giddens'in yaklaşımında dil, önemli yapısal unsurlardan biridir. Buna göre dil, pratikleri ve aksiyonları organize ederken aynı zamanda pratikler, fiil ve hareketler tarafından yeniden üretilmektedir. Giddens'in yapı ile ilgili düşünceleri, yapının yalnızca sosyal aksiyonu kısıtlamakla kalmadığı, aynı zamanda sosyal aksiyonu mümkün kıldığı şeklindedir. Giddens'in yaklaşımında ne yapıya ne de aktöre öncelik verilmesi, bu teoriyi diğerlerinden farklılaştırmaktadır.

144

Giddens, pre-modern ve modern toplumları güven ve risk kavramsallaştırması çerçevesinde ele alır. Geleneksel toplumlara ilişkin incelemelerinde Giddens, güven çevresinde dini inanç ve pratik biçimleri olarak dini kozmolojileri görür. Çünkü bunlar kişisel ve sosyal hayatın yanı sıra, tabiatla ilgili moral ve pratik açıklamaların kaynağını oluşturur. Din, geleneksel toplumlarda risk çevresinde de önemli rol oynar ve bir endişe kaynağı olabilir. Burada Giddens, genellikle dinin endişeyi giderme yerine onun kaynaklarından biri olabileceğini ileri süren ve işlevselselcilğe farklı yaklaşan Radcliffe Brown'un görüşünü benimser gözükmektedir (Roberts, 1990: 48-49).

Modern toplumlarda dinin yerini tartışan Giddens'in pozisyonu, geleneksel sekülerleşme tezini savunan Bryan Wilson ile buna şüpheyile bakan David Martin'in yaklaşımı arasında bir yerededir. Ancak onun; kimi zaman, dinle gelenek arasında sıkı bir bağın olduğunu ve modern toplumlarda geleneksel değerlerin yerine mantıksal düşüncenin ve ampirik gözlemin yönlendirdiği bilginin geçeceğini, dinin öneminin azalacağını vurgulayarak birinci anlayışa yaklaştığı söylenebilir.

Giddens, post-modernitenin yeni moral problemler ürettiğini kabul eder. Yaşadığımız dönemin toplumsal yapısında asli olarak var olan şüphe ve güvensizlik dinin canlanmasına yol açabilir. Bu şekilde dine ilginin canlanması ve artması; doğum, evlilik ve ölüm gibi önemli yaşam olayları

esnasında meydana gelebilir. Dini ilgide görülen bu canlanma, geleneksel din formları ile sınırlı olmayıp yeni dini duyarlılık biçimleri ve ruhsallık girişimlerinin oluşturulması ile de ilgilidir. Söz konusu canlanma, Giddens'a göre geç modernitenin özellikleriyle yakından ilişkilidir. Bu şekilde dinin canlanması yüksek modernitenin ya da post-modernliğin bir sonucu olmaktadır.

Giddens'ın modernite, post-modernite ve din ilişkisi hakkındaki çözümlemeleri, din sosyolojisinin temel sorularından biri olan, modernitenin dinin önemini azaltmasına karşılık aynı zamanda onu nasıl canlandırdığını açıklamaya çalışan İngiliz din sosyolojisi anlayışını yansıtmaktadır.

Giddens, post-modern toplumlarda geleneği fazla önemsizleştirdiği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Giddens'ın post modernite koşullarında yaşanan dinle ilgili görüşü de bazı zayıf noktalara sahip olmasından dolayı eleştirilmiştir. İngiliz din sosyoloğu James A. Beckford, Giddens'ın işlevselci bir açıklama tipini kullanma izlenimi verdiğine işaret etmektedir. Aynı zamanda Giddens, dini canlanmanın açıklaması olarak yüksek moderniteyi görerek paradoksal bir yaklaşım sergiler. Buna ilâveten Giddens, moral açmazlara yönelik bireysel tepkilerden hareketle dini inceler. Dolayısıyla o, kolektif yönlerini hesaba katmayan dar bir şekilde bireyselleşmiş ve rasyonelleşmiş bir din resmi ortaya koyar.

145

Din, bireyin sosyal çevresinde "yapısal bir özellik" olarak onu, değerleri ve pratikleri hakkında bilgi sahibi yapan kaynaklar ve kurallar ihtiva eder. Ancak dinin belli bir yorumu, onun bağluları tarafından oluşturulabilir. Yani yapı (din) üzerinde aktörler (inanırlar) etkili olabilir. Din bireyle ilgili bir yaşam biçiminin oluşumuna katkıda bulunurken, aynı zamanda bu yaşam biçimi dini yorum ve anlayışlar üzerinde etkili olabilir.

Yapısal (makro) ve sosyal aksiyon (mikro) perspektifleri arasındaki farklılıkları giderme girişimi olarak Giddens'ın "yapısallaşım" teorisi, bazı dini sosyal bilimsel araştırmaların temellendirildiği bir çerçeve olarak kullanılabilir. Bu teori, "ikilik (duallik)" sürecine vurgu yaparak aktörlerle yapı arasındaki ilişkiyi belirlemektedir. Başka bir ifadeyle teori, aktörün yapıdan soyutlanmasının mümkün olamayacağına da işaret etmektedir. Giddens'ın teorisi, modern toplumların dindar insanların daha öncekilere göre nasıl farklı düşündüklerini anlamamıza yardımcı olmaktadır (Furseth ve Repstad, 2006: 68).

Din, bireylerin sosyal çevresinde yapının unsurlarının bir parçası olarak mevcut bir fenomendir. Aynı zamanda dini inanç sistemi, insanların davranışları üzerinde etkili olan normlar ve değerler sağlayan önemli bir kay-

naktır. Bireysel aktörlerin aralarındaki sosyal temas, iletişim ve etkileşim yoluyla yapının, yeni biçimler altında tezahürü de her zaman mümkündür. Böylece her zaman yeniden üretilme potansiyeline sahip yapı, dinamik bir karakter kazanırken, bundan etkilenen aktörün fiil ve hareketleri de yapı üzerinde etkili olmaktadır.

Dinin ekonomik aktiviteler dâhil tüm insani davranışlar üzerindeki etkisini göstermemizde yapılaşım teorisinin yardımcı olabileceğini söylememiz mümkündür. İslam'ın çeşitli biçimlerde yorumlanışında, yer ve zaman itibarıyla bağlarının aralarındaki sosyal etkileşimin ve bireysel aksiyonların etkili olduğunu belirten bu teorik yaklaşım, sosyolojik düşüncede umut vadeden yeni bir açıklama biçimi olarak görülebilir.

Kaynaklar

- Berger, P. & T. Luckmann (1995), *Modernity, Pluralism and the Crisis of Meaning*, Gutersloh: Bertellmann Foundation.
- Berger, P. (1967), *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*, New York: Doubleday.
- Carpenter, J. (2012), "Sociological Perspectives on Religion", *Sociology*, January 1. <http://www2.bakersfieldcollege.edu/jcarpenter/Writing/Religion.pdf> [04.02.2012].
- Çapcıoğlu, İ. (2011). *Küreselleşme, Kültür ve Din*, Ankara: Otto.
- Davie, G. (1994), *Religion in Britain since 1945: Believing without Belonging*, Oxford: Blackwell.
- Davie, G. (2007), *The Sociology of Religion*, London: Sage Publications.
- Durkheim, É. (1961), *The Elementary Forms of Religious Life*, New York: Collier Books.
- Durkheim, É. (1984). *The Division of Labor in Society*, London: Macmillan.
- Friedman, J. (1974). "Marxism, Structuralism and Vulgar Materialism", *Man*, New Series, Vol. 9, No. 3, ss. 444-469.
- Furseth, I. & Repstad, P. (2006). *Introduction to the Sociology of Religion*, London: Ashgate.
- Furseth, I. ve Repstad, P. (2011). *Din Sosyolojisine Giriş – Klasik ve Çağdaş Kuramlar-*, (Çev. İhsan Çapcıoğlu, Halil Aydınalp), Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Haralambos, M. & M. Holborn (1995), *Sociology: Themes and Perspectives*, London: Collins Educational.
- Hargrove, B. (1989), *The Sociology of Religion*, Illinonis: HarlonDavidson.
- Jary, D., J. Jary (1991). *Sociology: The Harpers Dictionary*, New York: Harper Perennial.

- Jonson, D. P. (2007). "The Theoretical Trajectory", A. Blasi (Ed.), *Religion and the Social Order*, vol. 13: American Society of Religion and Histories, Brill Academic Publishers.
- Kömeçoğlu, U. (2002). "Küreselleşme Modernleşme, Modernlik", *Doğu Batı*, Yıl 5, Sayı, 18.
- Lidz, V. (2010), "The Functional Theory of Religion", Turner, B. (ed.), *The Sociology of Religion*, Singapore: Blackwell Publishing, ss.77-82.
- Luckmann, T. (1967), *The Invisible Religion: The Transformations of Symbols in Industrial Society*, New York: McMillan.
- Lundskow, G. (2008), *The Sociology of Religion: A Substantive and Transdisciplinary Approach*, London: Pine Frage Press.
- Özkalp, E. (2011). *Sosyolojiye Giriş*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Parsons, T. (1967). *Sociological Theory and Modern Society*, New York: Free Press.
- Poloma, M. M. (2011). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları* (Çev. Hayriye Erbaş). Ankara: Palme Yayıncılık.
- Ring, Nancy C. ve arkadaşları (1988), *Intoduction to the Study of Religion*, New York: Orbis Books.
- Roberts, K. A. (1990), *Religion in Sociological Perspective*, California: Wadsworth Publishing Company.
- Sarıbay, A. Y. (1993). "Postmodernizm, İslam ve Demokrasi Üzerine", *Dergâh*, C. IV, S. 43.
- Turner, J. H. (1995). "Çatışma Teorisi ve Eleştirel Teorinin Kökleri", çev. Ümit Tatlıcan, www.umittatlican.com [Erişim: 04.03.2012].
- Wallace, R. & A. Wolf (2004), *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, çev. L. Elburuz-R. Ayas, İzmir: Punto Yayıncılık.